Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

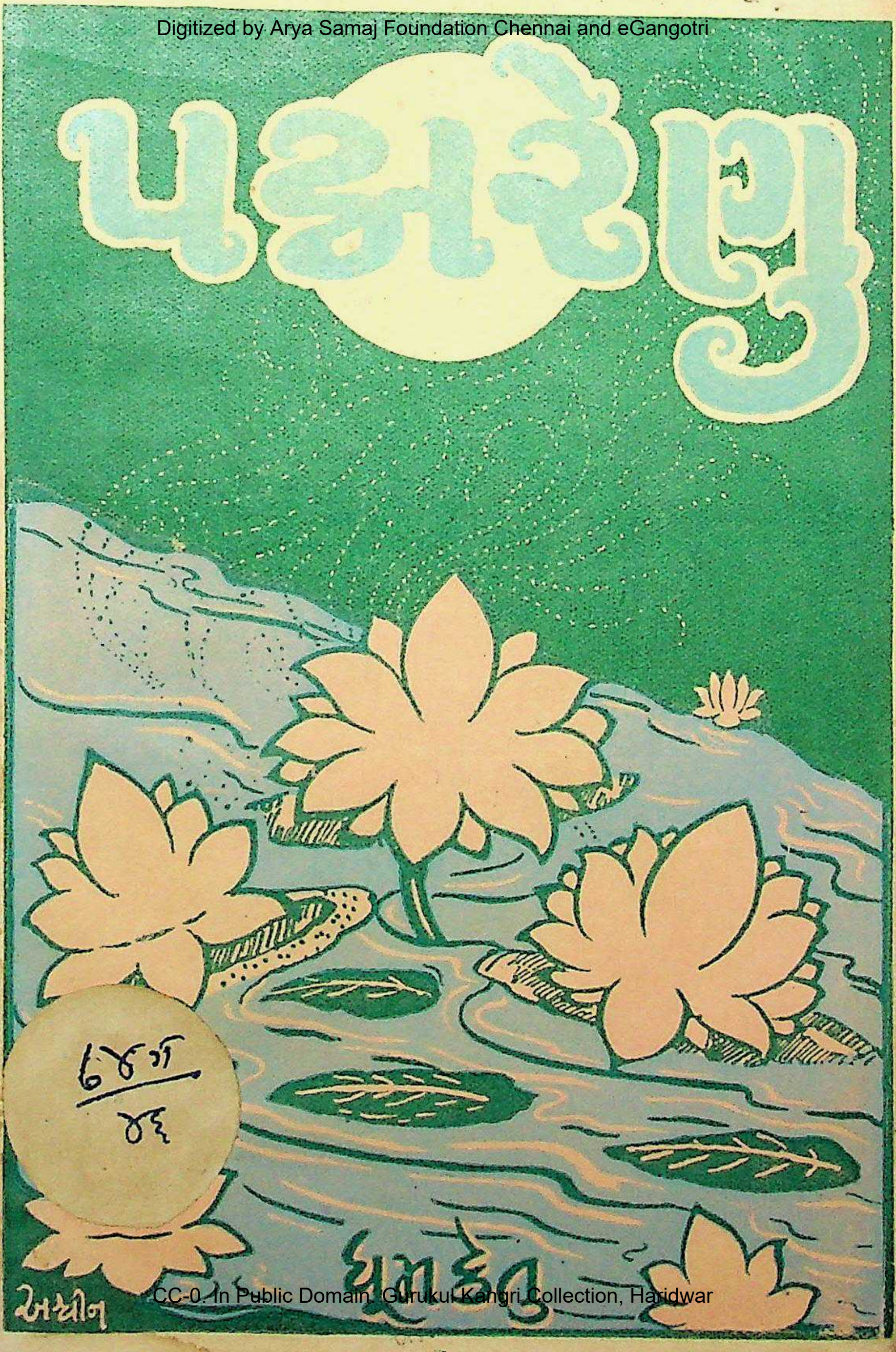

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Samaj Foundation Chen

પદ્મરેણુ

•

'ધૂમકેતુ'

main. Gurukul Kangri C

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ધૂમકેતુ'ની

યુગદર્શન ગ્રંથમાળા

રાજમુગટ [બીજી આવૃત્તિ] ત્રણ રૂપિયા	મલ્લિકા સાડાચાર રૂપિયા
અજિતા [બીજી આવૃત્તિ] સાડાચાર રૂપિયા	પરાજય સાડાચાર રૂપિયા
વાચિનીદેવી	ચૌલાદેવી
રાજસંન્યાસી	કર્ણાવતી
રાજકન્યા	જયસિંહ સિદ્ધરાજ [બર્બરકજિષ્ણુ]
જયસિંહ સિદ્ધરાજ [ત્રિભુવનગંડ]	જયસિંહ સિદ્ધરાજ [અવન્તીનાથ]
ગુર્જરેશ્વર	રાજર્ષિ કુમારપાલ

[દરેકના સાડાચાર]

તણખા મંડળ પહેલું સાડાત્રણ રૂપિયા	તણખા મંડળ બીજું ત્રણ રૂપિયા
તણખા મંડળ ત્રીજું ત્રણ રૂપિયા	તણખા મંડળ ચોથું ચાર રૂપિયા
પ્રદીપ ત્રણ રૂપિયા	ત્રિભેટો ત્રણ રૂપિયા
પરિશેષ ત્રણ રૂપિયા	અવશેષ અઢી રૂપિયા
વનછાયા ત્રણ રૂપિયા	અનામિકા ત્રણ રૂપિયા
વાતાયન અઢી રૂપિયા	હેમચંદ્રાચાર્ય અઢી રૂપિયા

ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય

ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

-४२

ानियां लगाना
अधिक देर तक
अधिक देर तक
चाहिये ।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

२६२८३

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CHECKED 1973

Initial

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પદ્મરેણુ

ધૂમકેતુ

॥ ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः ॥
श्री पुस्तक सं०............... 卐
आगत सं०...............
तिथि०...............
गुरुकुल ग्रन्थालय काँगड़ी.

③
રૂપિયા

સોલ એજંટ
ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધીરસ્તો : અમદાવાદ.
૧૯૫૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશક :
ગૌરીશંકર ગોવર્ધનરામ જોશી
ખાનપુર . . . . . અમદાવાદ

મુદ્રક :
ગોવિંદલાલ જગશીભાઈ શાહ,
શારદા મુદ્રણાલય
પાનકોર નાકા : અમદાવાદ

[સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન]

જુલાઈ : ૧૯૫૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આંહીં આ 'પદ્મરેણુ'માં રજકણ પછી લખાયેલાં બીજાં રજકણો મળી આવશે. આ વખતે રજુઆતે, ક્યારેક નાના ટુચકાનું રૂપ પણ લીધું છે; ક્યારેક અહીં તહીંથી મળી ગયેલી વસ્તુને પણ રજૂ કરી છે; આવાં પુસ્તકો ભેટ તરીકે ને મિત્રોને સંભારણા તરીકે આપવામાં ઠીક ઉપયોગી થાય એમ માની બે રંગી છપાઈ કરી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કદર બુલબુલકે રોનેકી, અરે! ઔર ક્યા જાને!
જો આશક હો વહી જાને, ઉસકો હમ બિકા દેતે.

•

મેરે રોનેકી હકીકત જિસમેં થી!
એક મુદ્દત તક વો કાગજ નમ રહા.

•

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પદ્મરેણુ

હું તમને બધું જ કહી ન શકું. રસ્તો દર્શાવનારા પથરા જ માત્ર મૂકી શકું! એ પથ્થરને આધારે આધારે રસ્તો તમારે શોધવાનો છે.

સારામાં સારો જ્ઞાની પણ આટલું જ કરી શકે છે; આ રસ્તો છે! એથી વધુ જે કહે છે તે કાંઈ જ કહેતો નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક માણસે સત્કાર્ય માટે ઘણું જ દાન કર્યું. એટલું બધું દાન કર્યું કે દેવલોકમાં એની બોલબાલા થઈ ગઈ.

એ જોઈને દેવરાજે એક દેવદૂત એને મળવા માટે મોકલ્યો.

દેવદૂત એના સ્વપ્નમાં આવ્યો. અને એને કહ્યું: 'તારા આ દાનથી દેવરાજ પ્રસન્ન થયા છે. એટલે એના બદલામાં તારે જે જોઈએ તે તું માગી લે. હું તને એ આપવા માટે આવ્યો છું!'

પેલા માણસે કહ્યું: 'આટલું બધું દાન આપવા છતાં મને હૃદયમાં આનંદ મળતો નથી તો એ મને મળે એવું કાંઈક કરો!'

દેવદૂતે હસીને કહ્યું: 'ગાંડાભાઈ! તેં ખૂબ લક્ષ્મી આપી છે. માટે હું તો તને બદલામાં લક્ષ્મી આપી શકું. પણ તું જે માગે છે, આનંદ, એ તો તું જ મેળવી શકે. અને એ તો ત્યાં રહે છે, જ્યાં કોઈ દાન દેતું નથી, કોઈ દાન લેતું નથી, દાન શું છે એ કોઈ જાણતું નથી!

'તારી પાસે તો એક કનિષ્ટ વસ્તુનો વધારો હતો, એ તેં સત્કાર્યમાં વાપર્યો, તેથી દેવરાજ પ્રસન્ન થયા છે, અને મને મોકલ્યો છે. પણ તેં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માગેલી વસ્તુ તો દેવરાજ પણ આપી ન શકે, ને કોઈ પણ આપી ન શકે; એ તો તને તારામાંથી જ મળે! દેવરાજના દરબારમાં પણ એ નથી!'

'દેવરાજના દરબારમાં પણ એ નથી?' આશ્ચર્ય પામીને પેલો માણસ બોલ્યો, 'ત્યારે એ ક્યાં રહે છે?'

દેવદૂતે હસીને કહ્યું: 'તને એ ખબર નથી? એ તો તારી જ ઘરની ચીજ છે. તારા હૃદય જેટલે જ દૂર છે. એ રહે છે પણ તારા હૃદયમાં!'

'મારા જ હૃદયમાં? તો તો હું હમણાં ખોળી કાઢું!'

પેલો ધનિક માણસ એને હૃદયમાં ખોળવા મંડ્યો.

અદૃશ્ય થઈ જતા દેવદૂતે હસતાં હસતાં કહ્યું: 'તને ખબર નથી લાગતી. તારા આ હૃદયમાં એ નથી. તારું જે હૃદય બીજાના હૃદયમાં બેઠું છે ત્યાં એ વસે છે! તું બીજાનાં હૃદય શોધે તો તને એ મળે! આનંદ એ તો માણસે માણસના હૃદયમાંથી પ્રાપ્ત કરવાની વસ્તુ છે. સ્વર્ગની પણ નથી. લક્ષ્મીની પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી. દેવાધિદેવને પણ એની તો ભીખ માગવાની રહે છે !'

⊙

કેટલાંક પુસ્તકો માત્ર વાંચવા માટે છે, કેટલાંક જોઈ જવા માટે છે: કેટલાંક સમજવા માટે છે: કેટલાંક મૂકી દેવા માટે છે: કેટલાંક ન જોવા માટે છે. બહુ જ થોડાં રાખવા માટે છે: પરંતુ વારંવાર નીરખવા માટે તો કોઈક જ છે !

માણસને આ 'કોઈક'નો ખપ છે. અને એની એક બીજી ખૂબી છે; દરેક માણસનું 'કોઈક' બીજાના 'કોઈક'થી ન્યારું હોય છે ! અને અનેકની સાથે એ સમાન હોયં તો પણ એના પોતાના વિના, એને એમાંથી જે મળ્યું છે એની ગતાગમ બીજાને પડવાની નથી !

⊙

સામાન્ય વ્યવહારમાં તમામ સંબંધો ને એની આસપાસની દુનિયાનો ખ્યાલ મેળવવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. પણ એના પોતાના 'પુસ્તક' વિષે તપાસ કરતા નથી !

અને છતાં ખૂબી આ છે. જેને પોતાનું પુસ્તક હોતું નથી એને પોતાનું જીવન પણ હોતું નથી !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વખત એક વિચિત્ર પંખી મેં જોયું. તેની પાંખ ઘણી મજબૂત હતી, પણ તે ઊડવામાં કામ આવે તેવી ન હતી.

તેની આંખ ઘણી મોટી હતી, પણ તે જોવા માટે ન હતી.

તેનું શરીર કદાવર હતું, પણ તે ચકલીથી ભડકતું હતું!

તેનો કંઠ જંગલ ભરી મૂકે તેવો હતો, પણ તે ગાવાનું ભૂલી ગયું હતું!

તેના રંગની છટા અલૌકિક હતી, પણ તે રાત્રે જ જરા બહાર ફરવા આવતું! એ પંખી મેં જોયું ને મને તે દિવસે વિચારો આવ્યા કર્યા કે અહો! આ પણ ઇશ્વરનો કેવો અન્યાય છે! આ પંખી નથી પોતાને ઉપયોગી, નથી બીજાને ઉપયોગી!

અને ત્યાં તો જંગલના રખેવાળે મને એક વિચિત્ર વાત કરી. એ પંખી લીલાછમ ઝાડ ઉપર જો છ મહિના લાગલાગટ બેસે તો છ મહિને એ ઝાડ ઠૂંઠું થઈ જાય!

પછી એક રાતે મને એક વિચિત્ર સ્વપ્ન આવ્યું. તેમાં મેં એક માણસ જોયો, ને એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસની પડખે આ પંખી જોયું. માણસનું શરીર પણ પંખીની પેઠે કદાવર હતું. આંખો મોટી હતી. ખૂબ સ્થૂલ કાયા હતી. એના આખા શરીરને એણે મૂલ્યવાન રીતે શણગાર્યું હતું!

કોઈ દેવદૂત જેવો એની સામે આંગળી ચીંધીને બોલી રહ્યો હતો: 'ઇશ્વરે રચેલા પંખીને જોઈને તને તે દિવસે અફસોસ થયો હતો! જો કે એ બિચારું તો કોઈને કાંઈ નુકસાન પણ કરતું ન હતું, પણ આ માણસનું શું? માનવસમાજે ઊભું કરેલું એનું આ બેડોળ અંગ છે એનું શું? પંખીને તો ઇશ્વરે રચ્યું હતું. પણ આ તો તમે રચ્યું છે. એનું શું? જુઓ આ, એ પણ એના જેવું જ છે નાં?'

મેં આશ્ચર્યમાં પેલા માણસ સામે જોયું ને હું છળી ઊઠ્યો: 'અરે! એ તો અમારા નગરનો એક મહાન શ્રીમંત હતો!'

⊙

માનવનું પતન ત્યારથી થયું, જ્યારથી એણે સંકલ્પની સૃષ્ટિને તુચ્છ માની: તુચ્છ ગણી: અને તુચ્છ બનાવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને એક વિચાર આવે છે. સૃષ્ટિમાં આટલી બધી સુંદરતા શા માટે હશે? જલસાગરના તરંગો, પાણીના અનુપમ ધોધો, સમુદ્રફેણની અનિલ રમતો, રસળતી વાદળીઓ, પ્રભાતના રંગો, સંધ્યાની રંગછટાઓ, વનકુંજોની મનોહર પગદંડીઓ, પર્વતની શિખારાવલિઓ, હિમગિરિની રમ્ય કંદરાઓ, આ બધું શા માટે હશે?

સૃષ્ટિ એ એક માતા છે. જગત્ એનું શિશુ છે. પોતાનો રંગબેરંગી પાલવ પાથરીને શિશુને પોતાની પાસે લાવવાનો માતાનો આ પ્રેમભર્યો સાદ છે!

⊙

કિનારાની સાથે અથડાયા વિના સમુદ્રનું મોજું ગાન ગાઈ શકતું નથી!

જીવનનું ગીત પણ એમ જ ઊભું થાય છે!

⊙

આપણે ક્યારે સમજીશું કે ઈશ્વરે હરેક માનવમાં એક ગીત મૂક્યું છે! એ ગીતના સ્વરને જે વાજિંત્રનો સાથ આપવાનો છે, તે વાજિંત્ર બસૂરું હશે તો ગીત ખોવાઈ જશે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વખત મેં દુઃખને પૂછ્યું: 'અલ્યા ! તું બિચારા માનવને કેમ રડાવે છે ?'

દુઃખે ખડખડાટ હસીને જવાબ વાળ્યો: 'પણ માનવ એના આંસુ લુછીને મને બરાબર નીરખે નહિ એમાં હું શું કરું ? એ પણ મારો વાંક ?

'જો એ પોતાના આંસુ લુછીને મને બરાબર જુએ તો એને સુખનું મોં જોવા મળે !

'મારી અને સુખની વચ્ચે એક જ રંગીન પારદર્શક પડદો છે. બીજું કાંઈ જ નથી !

'એ પડદો ખેસવે એટલે એને સુખ દેખાય ! પડદો નાખે એટલે હું દેખાઉં !

'અમે બન્ને તો જોડકા ભાઈઓ છીએ. એક જ અંગમાં જોડાયલા ! અમારાથી ક્યાં જુદું પડાય તેવું છે ?

'અને છતાં, માનવ મારા ભાઈને જોઈ શકતો નથી, તેમાં મારો વાંક ?'

૦

સામાન્ય વ્યવસ્થા જોઇને પણ જો માણસને આનંદ થાય છે તો પોતાના મનની વ્યવસ્થા જોઇને એને કેટલો આનંદ થતો હશે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ વખત તમને આ વિચાર આવ્યો છે ?

જે જીવન ગાળ્યું તેમાં દોષો ને ભૂલો ક્યાંથી આવ્યાં ? કેવી રીતે આવ્યાં ?

આ નવાઈ જેવા પ્રશ્નને તમે આશ્ચર્યથી સાંભળી રહ્યા છો એ જ બતાવે છે કે આવો સવાલ તમારે હૈયે કોઈ દિવસ આવ્યો નથી !

અને એ જ બતાવે છે કે તમે જે માટી ઉપર ઊભા છો, એનાથી તમે થોડેક જ આગળ વધ્યા છો !

⊙

ઈશ્વરે આપણને અનેક બક્ષિસો આપી છે; પણ આપણું મન એ બક્ષિસોની ઉપેક્ષા કરી રહે છે; અને જે નથી, એને એ વાંચ્છયા કરે છે !

ઈશ્વરે ચાંદની આપી. પણ મનને ચાંદનીમાં રસ ન મળ્યો ! એને પેલા કરોડપતિના વિદ્યુત દીવાઓથી પ્રકાશી રહેલા આરસમહેલની ઝંખના જાગી !

ચાંદની કેટલી સુંદર છે, એની એને સમ-જણ જ ન પડી ! પણ પેલો આરસમહાલય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાંદનીમાં કેટલો સુંદર દેખાય છે, એની ઝંખના જાગી!

ઈશ્વરે એટલા માટે એક બીજી અનુપમ બક્ષિસ માણસને આપી.

એ બક્ષિસ તે ઈશ્વરની દયામય 'ના'!

'હે દયામય!' કવિવર કહે છે: 'હે દયામય! તેં મને હમેશાં આ રીતે બચાવ્યો છે. મારી અઘટિત તૃષ્ણાઓની તૃપ્તિ માટે કાંઈ પણ આપવાની, ચોખ્ખી 'ના' પાડીને!

ઈશ્વરની દયામય 'ના' કેટલી મહાન છે!

મને તેં જે આપ્યું છે, એના કરતાં મને જે નથી આપ્યું. એમાં જ હે દયામય! તેં મારા વિકાસનાં બીજ મૂક્યાં છે!'

૦

એક કાગડાએ એક વખત કોયલને પૂછ્યું: 'તને લોકો મધુરભાષિણી કહે છે એનું શું કારણ? મને તો તારામાં એવું કાંઈ જણાતું નથી. લોકો અજ્ઞાન છે એમ મારે ગણવું, કે મારું બહેરાપણું છે એમ માનવું?'

કોયલે જવાબ વાળ્યો: 'એ બન્ને સાથે જ રહે છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસ સ્વર્ગ મેળવવા માટે જેટલો પ્રયત્ન કરે છે, એનાથી અરધો જ પ્રયત્ન, પોતાનું મન સમજવા માટે કરે તો સ્વર્ગ એને આંહીં જ મળે!

⊙

એક વખત એક અમલદારે પોતાની નીચેના માણસને કહ્યું: 'આપણી આસપાસ ચાલી રહેલી મૂર્ખતા મારી સમજમાં જ આવતી નથી!'

નીચેના માણસે વિનમ્રતાથી જવાબ વાળ્યો: 'આપણી અંદર ચાલી રહેલી મૂર્ખતા સમજ્યા વિના, એ સમજાય તેવી નથી!'

⊙

મૃત્યુ ગમે તે પળે આવશે એનો અર્થ સમજવા જેવો છે!

એનો અર્થ આ કે, જે પળે જે કામ કરવાનું હોય, તે કામ માણસ અધૂરું ન મૂકી શકે!

અને બીજો અર્થ આ કે, કામ ભલે ગમે તેવું હોય, જે પળમાં માણસ એ કરી રહ્યો છે, તે પળ પૂરતું, એ કામ અમરત્વનો વારસો ધરાવે છે!

હરેક પળ અમર છે! માટે હરેક પળનું કામ અમર છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક મુનિ પોતાના ધ્યાનમાં મગ્ન હતા. મંદિર તરફ પ્રાર્થના કરવા જતા માણસોનું ટોળું ત્યાંથી નીકળ્યું. તેમણે તેને પ્રાર્થના કરી: 'મુનિ મહારાજ! આજ તો અમારી સાથે મંદિરે ચાલો. ત્યાં મહા ઉત્સવ છે!'

મુનિએ શાંતિથી જવાબ વાળ્યો: 'પણ હું તો અત્યારે મંદિરનો પાયો નાખી રહ્યો છું. એનું શું?'

ત્યારે લોકો ખડખડાટ હસી પડ્યા: 'મંદિર તો ક્યાંય દેખાતું નથી, અને આ મુનિમહારાજ તો પાયો નાખી રહ્યાની વાત કરે છે! નવી નવાઈની વાત!'

મુનિએ હસીને કહ્યું: 'મને પણ એ નવી નવાઈની વાત લાગે છે! તમે મંદિરે જનારા, આટલું પણ સમજતા નથી કે, હાથ અને પગ ચાલે છે, એ જ માત્ર ઇંદ્રિયો નથી! બીજી ઇંદ્રિયો પણ છે. ને એ પણ કામ કરી શકે છે! મંદિર બાંધવાનું કામ પણ માણસ કરી શકે છે! અને જેમાં ચૂના-માટીની કે હાથપગની જરૂર ન પડે એવું મંદિર પણ હોય છે!

'હું એવું મંદિર બાંધી રહ્યો છું. એ અધૂરું કેમ મુકાય? બોલો!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણી આસપાસની સૃષ્ટિને માયા કહેનાર શંકરાચાર્યે એમાં કેટલું બધું કહી નાખ્યું છે!

અને એમાંથી આપણે કેટલું ઓછું લીધું છે!

આસપાસની સૃષ્ટિમાં માણસ એટલો બધો રસલીન થઈ ગયો છે કે, એવી જ એક સૃષ્ટિ એના અંતરમાં પણ બેઠી છે, એ વસ્તુ જ જાણે એ ભૂલી ગયો છે!

બહારનો રસ અંદરના રસનું અસ્તિત્વ જ વીસરાવી દે એનું નામ માયા!

⊙

લોકોને ઈશ્વરી શ્રદ્ધાના જન્મ માટે હજી ચમત્કાર જોઈએ! સેંકડો પૃથ્વીઓ આવી અને ગઈ, સમુદ્રો શોષાયા અને પ્રગટ્યા, તારાઓ ખર્યા અને જન્મ્યા, આ ચમત્કારો એમને મન કાંઈ નથી! નવાઈ જેવી વિચારદરિદ્રતા!

⊙

આપણામાંનો દરેક પોતાના જાત-ખર્ચમાં જો થોડોક જ વિવેક રાખે તો દુનિયાની અરધી ગરીબી અદૃશ્ય થઈ જાય. અને એટલી જ ગમગીની ખુશાલીમાં ફેરવાઈ જાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વખત ભગવાન તથાગતે પોતાના શિષ્યોને એક મૌની સાધુ બતાવ્યો, અને કહ્યું: ‘હે શિષ્યો! યોગ્ય શબ્દ મેળવવો મુશ્કેલ છે. પણ યોગ્ય શબ્દ ન મળે તો મૌન જાળવવું એ એથી પણ વધુ મુશ્કેલ છે!’

⊙

એક પિતાએ પોતાના પુત્રની આરામગાહ ઉપર નીચેનો લેખ કોતરાવ્યો હતો:

‘હું કોઈ દિવસ તને એમ નહિ કહું કે આ રસ્તે તું જા.

‘કારણ કે તારા રસ્તાની ખરી જાણ તને હોય; મને નહિ. તારો આત્મા તને જે રસ્તો બતાવે એ તારો ખરો રસ્તો હોય.

‘તારા આત્માએ કાપેલો પંથ એ મેં કદાચ જોયો પણ ન હોય. એટલા માટે અંધકાર હોય કે જોખમ હોય કે ભય હોય કે સાહસ હોય, પણ તારો પંથ એ તારો પોતાનો ઐચ્છિક પંથ હો! હું એનું પરિણામ કલ્પી પણ ન શકું. અનુમાની પણ ન શકું. માત્ર શુભાશિષ આપીને તારા પંથને નીરખી શકું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હું વધુમાં આટલું ઉમેરી શકું.

'દરેકને પોતપોતાનો નિરાળો પંથ છે; દરેકને પોતપોતાની નિરનિરાળી ઐચ્છિક પસંદગી છે; દરેકને પોતપોતાનું નિરાળું સત્ય છે; ભલે ઘડીભર આમતેમ ઊંધે માર્ગે ચડેલ દેખાય, પણ છેવટે એ રીતે જ દરેકને દરેકનો પંથ મળશે.

'એટલા માટે તું તારે પંથે જા . . .

'એમાં મારે ભય રાખવો ન જોઈએ. પ્રીતિની નબળાઈ દેખાડવી ન જોઇએ. કુશંકા સેવવી ન જોઈએ.

'તને મળેલો રસ્તો એ તારો પોતાનો છે. એ તારો પ્રકાશ છે. એ રસ્તાનું કોઈ બીજું નામ હોય તેથી એને અંધકાર ન કહેવાય. કારણ કે સત્યનો રાહ એક જ છે. એને પહોંચવાનો દરેકનો માર્ગ ભલે જુદો હોય.'

⊙

'પ્રકાશ, તારામાંથી મળે કે સૂર્યમાંથી મળે, પણ મેળવનારને માટે તો એ પ્રકાશ જ રહે છે.'

⊙

જીવન કિમતી છે એ આપણને સૌથી વધુ કોણ સમજાવી શકે ? મૂરખ !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાની ઇંદ્રિયો અને મન એ બન્ને વચ્ચેની સાંકળ માણસ સમજી શકતો નથી. જીવનની તમામ કરુણતા, અપૂર્ણતા અને અસંતોષ એ આ તૂટેલી સાંકળનો ફાલ છે! ઉદાહરણ તરીકે આકાશ લ્યો. માણસની આંખ, એમાંથી કેટલું બધું કાવ્ય એના મનને પહોંચાડી શકે! અને છતાં બને છે શું? ઉપર આકાશ છે એ પણ સંભારી આપવું પડે એટલે અંશે આકાશને માણસ ભૂલી ગયેલ હોય છે! કેવી વિચિત્રતા!

⊙

આપણે એક એક દિવસને, જ્યારે એક એક જીવન જીવ્યા જેટલો મહિમા આપીશું, ત્યારે દુનિયાના તમામ પ્રશ્નો શાંત થઈ ગયા હશે!

⊙

જીવનને આનંદ આપવા માટે કવિતા છે; પ્રકાશ આપવા માટે જ્ઞાન છે; પણ એ બન્નેની વચ્ચે એક વણલખ્યો કરાર છે. જેવાં એ એકબીજાંના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે કે તરત એમાંથી એક ત્યાં હોય! દૂરથી એકબીજાંને નિહાળે ત્યાં સુધી જ એ બન્ને જીવી શકે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

૮૪ગ
૨૩૨૪૩
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલાક માણસોની ખરી મહત્તા આમાં રહેલી હોય છે. એ હરકોઈ કામમાં વિજય મેળવવા જેટલું જ્ઞાન અને શક્તિ ધરાવતા હોય છે: અને છતાં છેવટે એ પામવાના હોય છે, પ રા જ ય જ ! કેમ જાણે એ નિર્માણ હોય !

પણ એની કાવ્યમયતા આમાં રહી છે. એમને હજી વધુ સંપૂર્ણ બનાવવાનો કુદરતનો પોતાનો આ ક્રમ છે, એમ એ જાણતા હોય છે !

⊙

એક વખત મને આમ વિચાર આવ્યો. હોડી હોય, અનંત સાગર હોય, કોઈ એક પ્રિયજન સાથે હોય ! થોડાં પુસ્તકો હોય, ક્યાં જવાનું છે તે નક્કી ન હોય !

કેટલાક મિત્રોએ એ સાંભળીને મને કહ્યું કે એ તો કવિતા છે !

પણ કવિતાએ પોતે મને કહ્યું, કે એ જ જીવન છે !

⊙

રે મારા ભાઈ ! ગપ હોય તો ગપ,
એક વખત તો કોઈ અજાણ્યા પંથે જા !
તને મળેલો અનુભવ જ તને હજારો જીવનનું બળ આપી દેશે !

पुस्तकालय
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
गुरुकुल कांगड़ी

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આકાશમાંથી અચાનક ઊતરી આવેલા દેવદૂતની જેમ, હરેક પ્રભાતને ગણવાનું આપણે ક્યારે શીખીશું ? કદાચ ક્યારેય નહિ ! આપણી પાસે પ્રભાત રહ્યું છે જ ક્યાં ?

આપણે એને ચાના 'વાસણ–ખખડાટ'માં ફેરવી નાખ્યું છે !

કેટલી સરસ દિવ્ય વસ્તુ હતી—અને છે એને આપણે કેવા જીવનમાં ફેરવી નાખી !

મારા મિત્રો કહે છે કે આમાં યુગપરિવર્તનનું અજ્ઞાન રહ્યું છે !

મારું મન કહે છે, આટલું જ્ઞાન પાછું પ્રાપ્ત કરવા માટે તો કદાચ ઘણાં જીવન ઓછાં પડે !

⊙

આત્માના દ્રોહની તોલે કોઈ દ્રોહ ન આવે. એ દ્રોહ કરવા માટે માણસે કેવળ એક જ નિષ્ક્રિય ને નિર્માલ્ય વિચાર કરવાનો રહે છે !

માણસ ક્યારે સમજશે કે સંસાર એ સંસાર નથી: પણ એનો પોતાનો એક એક વિચાર એ એક એક સંસાર છે ! અથવા કહો કે એ એક એક જીવન છે ! ચોરાશી લાખ જીવન કહે છે તે આ નહિ હોય ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવન વિષેની ગેરસમજ કેટલી બધી હાનિ કરે છે!

જો એમાં અનેક પ્રયોગો, પરિણામો પરાજયો ને પ્રકાશરેખાઓ ન હોય તો એ જીવન શાનું?

તો તો પછી એ વૃક્ષ જ કહેવાય કે જે વધે વધે ને પડે!

પણ આ તો જીવન છે. એ વધે વધે વધે ને વધુ વધવા પાછું પડે!

અને છતાં માણસ પરાજયને, નિરાશાને, થાકને, જીવનવિરોધી તત્ત્વ માને છે!

કેટલી બધી ગેરસમજણ!

⊙

હૃદયમાં સત્ય પ્રગટે એ આશીર્વાદ છે, તેમ મહાન જવાબદારી પણ છે. એ સત્ય નહિ, પણ અગ્નિ પ્રગટ્યો છે એમ સમજવું!

⊙

એક વખત મેં ધગધગતા રેતસાગરને પૂછ્યું: 'તારું આ શુષ્ક, એકધારું, નિષ્ફળ જીવન તને કંટાળો નથી આપતું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રેતસાગરે હસીને કહ્યું: 'પણ નિષ્ફળ જીવન વિષે મેં સાંભળ્યું આજે જ. નિષ્ફળ જીવન તો એનું છે, જે આખી દુનિયામાં વેરાયલી સફળતાની લીલાને સમજતા નથી! મારા ઉપરથી તો સંગીત કરતો પવન જ્યારે વહે છે, ત્યારે એના સંગીતના તાલ પ્રમાણે હું મારા કણેકણને નૃત્ય કરતાં કરી મૂકું છું! અને એક આશ્ચર્યોનું આશ્ચર્ય બની જાય છે! ત્યાં કાવ્યો આલેખાઈ જાય છે!

પ્રભાતે, બપોરે, સાંજે, રાતે, મધરાતે, વહેલી સવારે અને પળેપળે મારામાં આલેખાઈ ગયેલાં પવનનાં આ સંગીતકાવ્યો વાંચતાં માણસો ધરાતાં જ નથી! અનિલલહરીનાં આ કાવ્યો મેં સંઘરવા માંડ્યાં, ત્યારથી તો કવિઓ પણ વિચારમાં પડી ગયા છે!

એમને પણ હજી ખબર પડતી નથી કે વધારે સુંદર કોણ છે? રેતસમંદર કે જલસમંદર?

અને છતાં તું કહે છે કે દુનિયામાં નિષ્ફ-ળતા છે! મેં તો એને ક્યાંય જોઇ નથી. તારી પાસેથી કેવળ એનું એક કુકાવ્ય સંભળાયું!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિલ્પાચાર્ય સાથે એક મજૂરને તકરાર થઈ: 'તું મારી પાસે જમીન ખોદાવ ખોદાવ કરે છે, પણ મંદિર તો દેખાતું નથી.'

શિલ્પાચાર્યે હસીને એનો ખભો થાબડયો અને એને કહ્યું: 'તું એ કયાંથી જોઈ શકશે? એ તો તારી આંખની કીકીમાં છૂપાયું છે! હુ એ તારી આંખમાં જોઉં છું!'

અને પછી એક નવી નવાઈની વાત બની. શિલ્પાચાર્યની આંખમાં હરેક મજૂર, મંદિર જોવા મંડયો!

એ વખતે એ અદૃશ્ય મંદિરના અદૃશ્ય ગાયક જેવા અનિલદેવે એક પંક્તિ ગાઈ હતી.

એ પંક્તિ હજી પણ મને યાદ આવે છે!

'મિત્રો! આંખની ભાષા સમજો. અને દુનિયાનાં મહાન કાર્યો તો હથેળીમાં બેઠાં હોય તેવાં બની જશે!

'મિત્રો! શ્રદ્ધાને પ્રેરો: શ્રદ્ધાને જન્માવો: શ્રદ્ધાને સમજો: શ્રદ્ધાને અપનાવો. શ્રદ્ધાને રાખો. શ્રદ્ધા વડે જ તમે મુશ્કેલીઓના સાગરને તરી શકશો; એ વિના બીજા કોઈ વડે નહિ. પ્રશ્નો વડે નહિ, શંકાઓ વડે પણ નહિ, આશંકાઓ વડે પણ નહિ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને આ એક નવાઈની વાત જણાય છે, મેઘરાજ, જલબિંદુઓને ગણવા બેસતો નથી. પણ એ જાણે છે કે, એક એક જલબિંદુ એનું પોતાનું તમામ બળ લઈને મુસાફરીએ નીકળેલ છે!

સૂરજ પોતાના એક એક કિરણને ગણવા બેસતો નથી. પણ એ જાણે છે કે એનું એક એક કિરણ એક એક સૂરજ છે!

ચંદ્રમાને ખબર હોય છે કે પોતે સંપૂર્ણ-પણે ત્યારે પ્રકાશે છે, જ્યારે એના એક એક તેજરેખા પોતાનાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર લઈને, આખી દુનિયાને ઉન્માદનાં રંગછાંટણાં છાંટવા નીકળે છે!

અનિલ જાણે છે કે એનાં ખરાં દર્દમય કાવ્યો તો એની લેરખીએ લેરખીમાં છૂપાયાં છે!

ધરતીને ખબર છે એની સુંદરતા રજકણમાં સૂતી પડી છે! પોતાનામાં નહિ!

અને છતાં નવાઈની વાત આ છે!

માણસ તો માને છે કે એના એક વિચારમાં કાંઈ જ જીવન નથી. એક ભાવનામાં કાંઈ શક્તિ નથી. એક લાગણીમાં શું તેજ હોઈ શકે? એક શબ્દની તે શી વિસાત ગણાય? એ કોઈમાં કાંઈ તત્ત્વ નથી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતે જેમાંથી બન્યો છે એ એના પિતા-મહો કરતાં એનો આ વારસો જુદો છે!

ખરેખર, માણુસને જે સંસ્કાર મળ્યા છે તે અલૌકિક છે. અલૌકિક ન હોય તો નવી નવાઈના તો છે જ!

⊙

એક સાધુએ મારા કીર્તિના અંચળાની ધૂળ કાઢી નાખી એને બે બદામનો કરી મૂક્યો.

એણે કહ્યું: 'તારો કીર્તિ અંચળો એ તો આગળના પંથે વધવા માટે તેં પહેરેલી મોજડી છે!

'પણ તું તો મોજડીને જ મોહી રહ્યો છે. ને રાજમુગટ તો તારી રાહ જ જોયા કરે છે!'

સારું થયું કે કોઈ રાજદ્વારી ભાષણિયો ત્યાં ઊભો ન હતો!

⊙

લોકોની આ ખૂબી તો જુઓ! સૌ કરે તેમ એમને કરવું છે. સૌ બોલે તેમ બોલવું છે. સૌ ચાલે તેમ ચાલવું છે. સૌ વર્ત્તે તેમ વર્તવું છે. બધા છોકરા નિશાળમાં પાઠમાળા ગોખે તેમ પાઠમાળા મોંએ કરવી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ અજાણ્યા પંથે પળવું નથી. કોઈ ઊંડી ગુહામાં બેસવા પ્રયત્ન કરવો નથી. પોતાની સાથે વાત કરવા એક પળ લેવી નથી.

અને છતાં અસંતોષ પ્રગટ કરવો છે કે આપણા નસીબમાં ભગવાનનાં દર્શન ક્યાંથી ?

⊙

વાચાળતા એ કોઈ પ્રકારનું જ્ઞાન નથી. કોઈ પ્રકારની શક્તિ પણ નથી. શક્તિ, તમારા લોહીના જ્ઞાનમાં રહે છે: જીભમાં નહિ !

⊙

માણસ પોતાની આસપાસ જે સરજી રહ્યો છે એ એનું જીવન છે.

બહાર જે દેખાડી રહ્યો છે એ એનો અંચળો છે.

દૂર દૂર નિર્દેશ કરી રહ્યો છે એ એની વાચાળતા છે !

'અમારા દૂર દેશના પ્રજાજનોને ....' એવી સમ્રાટ્ વાણીઓ એ આવી વાચાળતા ઉપર નભે છે !

⊙

સંસાર દુઃખનો સાગર હશે; મરજીવાઓ તો એમાંથી સુખનાં મોતી શોધી કાઢે છે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રંગભરી વાદળી એક વખત પોતાનું મોં નીરખવા માટે જલસરોવરને કિનારે ગઈ.

એ પોતાનું મોં જોઈને પોતે પોતાના ઉપર મોહી પડી !

પાસેના એક વૃક્ષ ઉપરથી એક મયૂરે એ દીઠું.

અને એણે એને પાછી પોતાની મૂળ ભૂમિકાની યાદ આપવા કેકા વાણી કાઢી !

પણ એથી તો વાદળી ચમકી ગઈ. અને જલમાં પોતાની જાતને ખોઈ બેઠી ! આજ પણ હજી એ ત્યાં બેઠી છે !

ત્યારથી કવિજનો ગાયા કરે છે કે સૌન્દર્ય પોતાનું મોં નિહાળવા માટે સત્યનો અરીસો શોધે છે ! અને સત્ય, પોતાના શણગાર માટે પેલા જલસરોવરને તીરે, રંગીનવાદળી બહાર નીકળવાની રાહ જોઈને ઊભું છે !

પણ જેવી રીતે પ્રભાત રાત્રિને શોધે છે, ને રાત્રિ પ્રભાતને શોધે છે, તેમ આ અનંત શોધ ચાલ્યા જ કરે છે !

કવિઓ કહે છે કે એમની એ શોધ પૂરી થશે ત્યારે પૃથ્વીમાં સ્વર્ગ હશે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક સુંદર વાત મેં વાંચી.

એક સ્ત્રીએ બે પ્રેમ પંખી પાળ્યાં હતાં. બન્નેને એક પાંજરામાં પૂર્યાં હતાં. એ બન્ને એકબીજાના પ્રેમમાં ઓતપ્રોત હતાં! પાંજરાને એક છેડે એક બેસે તો બીજું સામે છેડે બેઠું એને નિહાળતું જ હોય!

આ પ્રેમ પંખી એક પળભરનો પણ વિયોગ સહી ન શકે.

પ્રેમ પંખી આપનારે કહ્યું હતું કે એમની જોડી અખંડ રહેવા નિર્માયેલી છે!

એક વખત એવું બન્યું કે ઘરમાં ધુમાડો થઇ ગયો. અને એમાં એક પંખી ગુંગળાઈને મરણ પામ્યું! બીજું માંડ માંડ બચી ગયું!

પણ એ બચી ગયું તે ન બચ્યા જેવું!

બીજે દિવસથી જ એણે અન્નપાણી છોડી દીધાં! સૌને ચિંતા થઈ. વિયોગમાં એની દેહ પડી જશે!

પેલી સ્ત્રીને એક ઉપાય સૂઝયો.

તેણે એક અરીસો લાવીને ત્યાં પાંજરામાં મૂકયો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાના સાથીદાર પંખીને પાછું ફરેલું જોઈને પેલું પંખી ખુશખુશાલ થઈ ગયું !

તે તો અરીસા પાસે ગયું. બીજા પંખીને બોલાવવા મંડયું. તેને પ્રેમગીતો સંભળાવવા મંડયું. ને એ પોતે પણ પ્રેમગીતો સાંભળવા મંડયું !

એમ છતાં એક દિવસ પાંજરામાં મરણ પામીને ઢળી ગયેલું જોતાં સૌને નવાઇ લાગી !

પાંજરા પાસે સૌ દોડયા.

પેલો અરીસો કોઈની ભૂલથી નીચે પડી ગયો હતો ને એ ભાંગી ગયો હતો !

મરેલા સાથીની પાછળ અરીસાના આધારે જીવન જીવનારું પંખી, અરીસાના મરણથી મરણ પામ્યું હતું !

૦

પ્રાચીન સમયમાં એક સાધુ થઈ ગયો. એની પાસે એક નવી નવાઇની શિક્ષણ પદ્ધતિ હતી. નિત્યના પોતાના આશ્રમ ચંક્રમણમાં આવતી વસ્તુઓને એ આડીઅવળી મૂકી દેતો ! શિષ્યોના સમુદાય સાથે એ ચંક્રમણ કરતો હોય ત્યારે એને એક નવી નવાઈનો અનુભવ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થતો ! કોઇનું ધ્યાન આ ફેરફાર ઉપર રહેતું જ નહિ !

એને કોઇએ પૂછ્યું: 'આમ કરવાનો શો હેતુ છે ?'

એણે જવાબ વાળ્યો: 'આપણે અંતરની આંખો તો ખોઇ છે, પણ હવે બહારની આંખો પણ ખોઇ રહ્યા છીએ, એ આ વસ્તુથી સિદ્ધ થાય છે ! મનને મળનારો સંદેશો ઇંદ્રિયો દ્વારા જ આવે છે ! એ જાણતા છતાં માણસો પોતાની ઇંદ્રિયો વિષે કેવું ઘોર અજ્ઞાન સેવે છે !

વિહંગરાજ ગરુડની દૃષ્ટિનાં ગુણગાન એટલા માટે થાય છે. જરાક જેટલો ફેરફાર એને મન ફેરફાર જ છે !

પણ આપણે જરાક ફેરફારને જોતા નથી. પછી કોઇ ફેરફારને જોતા નથી. અને પછી કાંઇ જ જોતા નથી. ન જોનારા એક દિવસ નહિ સાંભળે, નહિ જાણે, નહિ સમજે. અને છેવટે એમની ઇંદ્રિયો મનને સંદેશો આપવાનું બંધ કરશે !

પછી એ ઇંદ્રિયો મનને સતાવશે. અને મન ઇંદ્રિયો સામે જુદ્ધે ચડશે.

પરિણામે સૌ હારશે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસના જીવન-ખંડેરો ઉપર સરજાતું બધું જ તંત્ર એક મોટો સટ્ટો નથી ?

૦

દુઃખ વિના થયેલો શ્રદ્ધાનો જન્મ, એ સુખનું પહેલું કિરણ દેખાતાં જ ઊડી જવા માટે હોય છે. કોઇક વખત મિત્રો મળી જાય છે, એથી આપણું દુઃખ હળવું બને છે. આપણું દુઃખ, આપણે સહન કરી શકીએ એના કરતાં વધુ ભાર, આપણા ઉપર નાખી ન જાય એ જોવાનો કુદરતી સંકેત જાણે કેમ હોય ! પણ એથી વધુ આશ્ચર્ય આ છે: દુશ્મનો મળે છે, ત્યારે જ ઘણી વખત આપણે દુઃખોનું રહસ્ય શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એને જ તત્ત્વજ્ઞાન-ની શાળા ન કહીએ ? — દુઃખને અને દુશ્મનને.

૦

અતિશય સચ્ચાઈ એને શું તમે કોઈ સદ્‌ગુણ સમજો છો ? ના, ના, એ એક પ્રકાર-ની એવી ધૂન છે કે જે ભયંકર પરિણામો પ્રત્યે આંખમીંચામણા કરવાની નબળાઈ જ છેવટે વારસામાં આપી જાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

(૩

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાણીની વાણી એ અનુભવવાણી છે. એ વાણીની તોલે કોઈ વાણી ન આવે. ભગવાન ચૈતન્યની વાત છે. એ રાજમહેન્દ્રી પહોંચ્યા. એક સ્થાનિક રાજવી રામાનંદરાયની એમને ભેટ થઈ. ગોદાવરી નદીના ઘાટ ઉપર બન્ને એકબીજાને મળ્યા. આકર્ષણ થયું. કૃષ્ણકથા ચાલી.

કાલિંગરાજ ગજપતિ પ્રતાપરુદ્રના એ મંડલેશ્વર હતા. પણ એને વિદ્યાની અને ભક્તિની ધૂન હતી. એમણે પોતે કૃષ્ણલીલાનું એક સંગીતનાટક રચ્યું હતું. એ અદ્ભુત ગણાતું. આ સૌને કવિ જયદેવના ગીતગોવિંદના રસાનુભવે રસાસ્વાદી બનાવ્યા હતા. કૃષ્ણલીલાને ગાતાં ગાતાં મંડલેશ્વરની વાણી એવાં એવાં મનોહર રૂપ ધરતી, કે ઘડીભર માણસને આ પૃથ્વીનો સ્પર્શ રહેતો નહિ! એટલું છતાં પણ એ વાણી હતી — અનુભવવાણી નહિ!

એક નાનકડી બેઠક થઈ. એમાં વિદ્વાનો આવ્યા; કવિઓ આવ્યા; સાત દિવસ સુધી એમની વચ્ચે ભક્તિરસામૃતની પ્રેમછોળ ઊડી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહી! રાધાકૃષ્ણની લીલાનો રસસાગર જાણે ત્યાં ઉલટયો!

વિદ્વાનો એથી મુગ્ધ બન્યા. એમને મન જાણે કૃષ્ણલીલાના સંતસાધુઓ ત્યાં આવ્યા; એમનાં સાક્ષાત્ દર્શન થયાં.

પણ ભગવાન ચૈતન્યદેવને પોતાને આ સઘળું તુંબડીમાં કાંકરા જેવું લાગે. ભક્તિને છણાવટથી સમજવાનો પ્રયત્ન જ એમને નિષ્ફળ લાગે!

રામાનંદરાયજીની રસામૃતની વાત પંડિત વાસુદેવ સાર્વભોમે ગુરુદેવને કાને નાખી હતી. એટલે એ તો રામાનંદરાયજી પાસેથી કોઈ અલૌકિક અનુભવવાણીની ઝાંખી માગી રહ્યા હતા! જ્યારે આંહીં તો રસશાસ્ત્રનું પૃથક્કરણ થઈ રહ્યું હતું!

એમને સંતોષ ન થયો: બે હાથ જોડીને ભગવાન ચૈતન્યે વિનમ્રતાથી કહ્યું: 'ભગવદ્-લીલાનો 'કોઈ અલૌકિક નવો અનુભવ' તમારી પાસે હોય તો એ અનુભવને, જેવી આપી શકાય તેવી વાણી આપીને પણ, મને એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુભવ કહો. મારે તો એ વાણીનો ખપ છે—અનુભવની વાણીનો. શાસ્ત્રની અને શાસ્ત્રાર્થની વાણીને હુ સમજતો નથી. એને હુ શું કરું? રામરાયજી! પોતાનો નવો અનુભવ આપો! તમને ભગવદ્લીલાની ઝાંખી કરતાં થયો હોય તેવો! પ્રેમસાગરની એ લીલા જોવા માટે હુ તો આવ્યો છું. રસામૃતની તાત્ત્વિક ચર્ચા માટે નહિ!'

એ વખતે સૌ મૂંગા થઈ ગયા. વાણી સૌ પાસે હતી. પણ અનુભવની વાણી કોની પાસે હતી?

⊙

વિભાગની, વાડાની, ખંડની, એવી નાનકડી દુનિયા છોડી જે સમસ્ત વિશ્વને અખંડ રીતે આનંદભર્યા રસથી માણી શકે તે સંન્યાસી.

⊙

સમજુ મને સમજુ માને છે, જડ મને જડ લેખે છે. મને લાગે છે, બન્ને સાચા છે.

⊙

વિવેકહીન સત્યોના કરતાં, સુંદર અસત્યો વધારે ભયંકર નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમે જો આકાશી વાદળની ઉપર બેઠક મેળવો તે એક દેશ ને બીજા દેશ વચ્ચેની ભૌગોલિક રેખા તમે જોઈ જ નહિ શકો : અને એ જ પ્રમાણે, એક ખેતરને બીજા ખેતરથી જુદો પાડનારો બાણનો પથરો પણ અદશ્ય થઈ જશે! પણ દુઃખની વાત આટલી જ છે: એ ઉત્તુંગ સ્થાન મળે શી રીતે?

⊙

મનને મુક્ત અને સ્વતંત્ર બનાવવું હોય તો એમાં ઉદ્ભવતા વિચાર વિષે વિચાર કરવો જોઈએ.

⊙

સુખ શોધનારાઓને સુખ આ રીતે મળ્યું છે: પોતાની મર્યાદા જાણીને, એ મર્યાદાના કુંડાળામાં જે સુંદરમાં સુંદર રીતે પોતાનો વેષ ભજવી ગયા તે સઘળા સુખની ઝાંખી પામ્યા.

⊙

વિજેતાઓ પરાજિતને ઉપદેશ આપવા બેસે છે, એ તો ઠીક હવે, એમાં ખાલી શબ્દો હોય છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે જે વખતે કોઈને કાંઇ આપતા હોઈએ છીએ, તે વખતે આપણે આપણી જાતને ઘડતા હોઈએ છીએ. જીવનની તમામ ક્રિયા જયારે આ પ્રમાણે થતી હોય છે, ત્યારે આપનાર, લેનાર, દેનાર, સૌ કોઈને એનાથી ફાયદો જ મળે છે.

⊙

સત્યને માણસો સમજી શકે માટે એમાં અસત્ય ભેળવવાનું છે. પણ આટલું તમે બોલશો ત્યાં ઘણા ધ્રૂજી જશે. કારણ કે આ વસ્તુ ઘણી ઊંડી વિચારણા માગે છે. જ્ઞાનને માણસો ગ્રહણ કરે માટે એમાં જેમ કલ્પના મૂકવાની છે, તેમ જ આ, કે સત્યને માણસો ગ્રહણ કરી શકે માટે, એમાં અસત્ય મૂકવાનું છે. જે આમ વિચારશે નહિ તે આમાં કેવળ વિરોધાભાસ દેખશે.

⊙

સમુદ્રનો છીપલાં વિષેનો ખ્યાલ આપણા કરતાં જુદો જ હોઇ શકે; એને મન એ ભવિષ્યનું મોતી છે: સમય, કાલ, એ પણ કોલસાને કોલસો ન ગણતાં, હીરા રૂપે જોતો હશે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણુસો દુઃખી આમ થાય છે. વિશાળ ક્ષેત્રની પસંદગીમાં જ સુખ રહ્યું છે એમ માની ને. જ્યારે સુખને વિશાળ કે સંકુચિત ક્ષેત્રની પડી નથી. એને તો કાર્યક્ષેત્રને સુંદરમાં સુંદર રીતે શણગારવામાં આવે એની જ પડી છે!

⊙

હૃદયને એક છેડે વાસના બેઠી છે: તે મારા બીજા જીવનના તાણાવાણા વણે છે. એ જ હૃદયને બીજે છેડે શ્રદ્ધા બેઠી છે: એ વસ્ત્રમાં સોનેરી રૂપેરી ભરત ભરે છે! —

⊙

માણસને માપવાનાં ત્રણ માપ છે. એક જ્ઞાનમાપ — માણસ કેટલું જાણે છે એની ખબર એમાંથી પડે. બીજું ક્રિયામાપ — જે જાણે છે તેમાંથી કેટલું એ ક્રિયામાં મૂકે છે, એની ખબર એમાંથી પડે.

પણ એનું ત્રીજું માપ, એ એનું ખરું માપ છે; અને તે એની અતૂટ શ્રદ્ધા.

સેંકડો પરાજયો છતાં જે શ્રદ્ધા અખંડ રહે તે. એ એના દેવત્વનું માપ છે. એ સ્થાયી પ્રકાશ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જંતુડાં પરાજય પામે એ તો ઠીક: પણ માતંગને માન મૂકતો જોયો એમ?

⊙

મારી પાસે એક નાનકડું હૃદય છે. એને એના પિંજરામાંથી બહાર કાઢીને કોઈ કોઈ વખત હું મારા હાથમાં રાખી એની ગહનતા માપવા યત્ન કરું છું!

જેમ જેમ એમાં હું ઊંડો ઊતરું છું, તેમ તેમ, એક આશ્ચર્યોનું આશ્ચર્ય જોવા મળે છે!

એને મળેલો પ્રેમરસ એ આ દુનિયાનો પ્રેમરસ નથી. એનું સૌન્દર્ય એ પણ આ દુનિયાનું નથી. એનું જ્ઞાન એ પણ આંહીંનું નથી. એની પાસેની કોઈ વસ્તુ આ દુનિયાની નથી!

એટલે જ એ જ્યારે પોતાની અસલી દુનિયાની વાત મને કહે છે, ત્યારે હું કેવળ મંત્રમુગ્ધ બનીને એની વાત સાંભળ્યા કરું છું!

એ વાતને ભૂલી ન જવાય માટે હું જ્યારે સંભારીને ટપકાવવા માંડું છું, ત્યારે લોકો કહે છે કે, તમને તો કવિતા કરવાની ઘેલછા લાગી છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે માણસ ઉપકાર કરી જાણે છે તે મહાન છે; પણ જે માણસ કરેલા ઉપકારને જાણે છે તે વધારે મહાન છે; કારણ કે સઘળા સદ્ગુણોની એનામાં શકયતા રહેલી છે.

⊙

તરુણોને સૌથી ભયંકર આ વસ્તુ લાગે છે: સુંદર ભાષામાં અપાતા સિદ્ધાંતો. એમને સિદ્ધાંતો તો જોઈએ છે, પણ એથી વધારે તો સિદ્ધાંતોનું પ્રત્યક્ષ જીવન જોઈએ છે.

⊙

ડહાપણ — હવે શું કરવું તે જાણે છે; હોંશિયારી — શી રીતે કરવું તે જાણે છે; માત્ર સદ્ગુણ જ શું ન કરવું તે જાણે છે.

⊙

જેનામાં સંયમ નથી, તેનો નિત્યનો આચાર એક પ્રકારની ભયંકર ધૃષ્ટતામાં પરિણમે છે; એનું ડહાપણ, એક પ્રકારની ભીરુતાનો સ્વાંગ લે છે; એનું પરાક્રમ, એક પ્રકારનો જુલમ બને છે; એની સચ્ચાઈ, એક પ્રકારનું જંગલીપણું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવન હોવું એનો અર્થ જ એ છે કે, જીવનના સિદ્ધાંતો હોવા. તે વિના માણસનો વિકાસ શક્ય જ નથી. માણસની સૌથી પ્રથમ ફરજ જીવન જીવવાની છે — એટલે કે જે જીવન ભાવનામાં આવે છે એને કાર્યમાં ઉતારવાની છે.

⊙

જે માણસ ગરીબ છે, છતાં ફરિયાદ કરતો નથી, જે માણસ શ્રીમંત છે, છતાં અભિમાન કરતો નથી — તે માણસ જ ખરી મહત્તા ક્યારેક પણ પ્રાપ્ત કરે છે.

⊙

દરેક મનુષ્ય, પોતાને જે શકિત મળી છે, તે શક્તિનો પોતાના આત્માને હિસાબ આપવાને માટે બંધાયેલ છે. પોતાના હૃદયને અને મનને મળેલી શક્તિનો તેણે શો ઉપયોગ કર્યો એ એના જીવનનું ખરું અને અંતિમ રહસ્ય છે.

⊖

બીજાઓ અમુક પ્રસંગે શું કરશે તે આપણે જાણીએ છીએ: આપણે શું કરીશું, તે આપણે જાણતા નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૃથ્વીમાં, સમુદ્રમાં, પર્વતમાં કે આકાશમાં કોઇ સ્થાન એવું નથી કે જે માણસના અંતઃકરણની મલિનતાને હમેશને માટે છુપાવી શકે. —

⊙

દુનિયાની દરેક વસ્તુ જ્યારે કવિતા બને છે, ત્યારે પંડિતો મૂંઝાઇ જાય છે, અને કવિઓ મૂંગા થઈ જાય છે. કોઇને ખબર નથી, પણ એ મૌન એ કવિતાની પણ કવિતા છે! દુનિયાનાં સર્વશ્રેષ્ઠ કાવ્યો એવી રીતે આવ્યાં છે!

⊙

મેં ફૂલછોડને પતંગિયાનાં કાવ્યો કહ્યાં અને અંધારું એ સાંભળીને હસી પડયું: 'ખરાં કાવ્યો તો આ રહ્યાં,' એણે કહ્યું: 'અંધારઘેરી વનવાટના આ આગિયાઓ! એ કાવ્યો છે! એ રસ્તો બતાવે છે. થાકેલાને આનંદ આપે છે. ભયભીતમાં શ્રદ્ધા પ્રેરે છે. મારા ભયંકર રૂપને આભૂષણ અર્પે છે! પતંગિયાં તો બિચારાં મોજ કરે છે! જીવન વહી જાય તે પહેલાં સુગંધમાં ઘડી બે ઘડી લોટી લે છે! કાવ્યો તો આ છે, વનકુંજના આગિયાઓ!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજાએ શું કર્યું એનું તારે શું કામ છે? તારે શું કરવું એટલું તું જાણે, એટલે તું બધું જાણે છે!

⊙

સત્યને મુશ્કેલી એક જ છે: એની પાસે શબ્દો બહુ થોડા છે; અને માણસોની મુશ્કેલી બીજી જ છે: એમને શબ્દો વિના બીજી કોઈ રીતની ગતાગમ નથી.

⊙

સમજાઈ જાય પછી રાહ ન જોતા; એવી રીતે રાહ જોનારાઓ ઘણી વખત સમજણને જ પાછી ગુમાવી બેઠા છે.

⊙

કમળના ફૂલે એક વખત ધતૂરાના ફૂલને કહ્યું: 'દોસ્ત! જીવનનું જે પ્રતીક શિલ્પીઓએ મારામાંથી શોધ્યું છે, તે પ્રતીકે ઘણાંના જીવનને કાવ્યો આપ્યાં છે!'

ધતૂરાએ કહ્યું: 'એ સાચું, પણ મને પ્રતીક તરીકે લેનારાઓના જીવનમાં તો અનેક કાવ્યો ઊતર્યાં છે તેનું શું?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને અફસોસ એક જ વાતનો રહ્યો: આગળ વધવાની તમન્નામાં મેં પાછળ ન જોયું! રસ્તાને છેક છેડે આવ્યો, ત્યારે ત્યાં ઊભેલા દ્વારપાલે કહ્યું: 'તમે રસ્તો ઘણો કાપ્યો છે એ ખરું, પણ આ દ્વારની પેલી મેર રસ્તો પ્રકાશમય તેને મળે છે, જેણે આગળ વધવાની તમન્ના સાથે પાછળ જોવાની તમન્ના રાખી હોય છે!

એટલે હવે પછીનો તમારો રસ્તો અંધકારમય હશે!'

મેં કહ્યું: 'અરે! એમાં શું? હજી હું પાછું જોઈ લઉં!'

દ્વારપાલે હસીને કહ્યુ: 'પણ એ જોવું જોવું ન હોય તો!'

મેં કહ્યું: 'એમ કેમ?'

દ્વારપાલ બોલ્યો: 'પાછળનું બધું એમ ને એમ રાખીને, આગળ વધવાનો રિવાજ ત્યાંનો છે; આંહીંનો નહિ; આંહીં તો પાછળનું જીવન માણસ શોધીને આગળ દર્શાવે ત્યારે જ આગળ વધે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુનિયામાં મેં કવિતા એક જ જગ્યાએ નથી જોઈ: અ–કવિતામાં.

⊙

સચ્ચાઇનો બદલો ઇચ્છનારા, પામરમાં પણ પામર છે; જુઠાણું ચલાવનારાઓ કરતાં પણ વધારે પામર!

⊙

દુનિયામાં આટલાં બધાં કાવ્યો છે એ ખબર છેક છેલ્લે મને પડી!

જેમ સમુદ્ર કિનારે કોઈ શિશુ અધીરતાથી રંગ બેરંગી શંખલાં છીપલાં ભેગાં કરે તેમ એમને હું ભેગાં કરવા મંડયો.

ત્યાં મારા કાનમાં ક્યાંકથી અવાજ આવ્યો: 'તૈયાર હો જાના ભાઈ! કાવ્યો તો પછી ભેગાં થશે, પણ પ્રકાશને પંથે લઈ જનારો કાલ એક પળનો પણ વિલંબ નહિ સહે!'

મેં નવાઈ પામીને ચારે તરફ જોયું. ત્યાં સમુદ્ર જ હસતાં હસતાં બોલી રહ્યો હતો: 'હુ જ તને આ કહી રહ્યો હતો! કોઈ કોઈ વખત કાલ, મને આવા સંદેશાઓ લઈ જવાનું સોંપે છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને નવાઈ તો આ લાગી: પ્રકાશ મેળ-વવા માટે પસાર તો અંધકારમાં જ થવાનું હોય છે. માણસો હંમેશાં આ નિહાળે છે! અને છતાં મુશ્કેલી વિનાના જીવન માટે હમેશાં ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે છે!

⊙

એટલું આપણું મહદ્ ભાગ્ય છે, આપણે હજી આગિયામાં, પતંગિયામાં, તારામાં રસ લઇ શકીએ છીએ! કેટલાક ઘર ઘરને આંગણે કુંપી લઈને ફરે છે—એ ટીપાં રસનાં લેવા! અને એમની આખી જીવન—ખેપમાં એમને એક ટીપું પણ મળતું નથી!

⊙

શ્રમનો આનંદ કોને મળે છે? બીજ રોપનારને કે ડૂંડાં લણનારને?

જે રોપે છે, તે મેળવે છે: જે રોપ્યા વિના લણે છે, તે ગુમાવે છે; જે રોપે છે ને લણે છે, તે સદ્ભાગી છે.

⊙

માણુસના મનનાં જ દ્વાર બંધ છે; એ જો ઊઘડે તો જે સૌન્દર્યલીલા એ જુએ છે એ બધી કુરૂપની સૃષ્ટિ બની રહે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેને આની જરાકે ઝાંખી થઈ છે, તે તો એમ જ માનશે કે દુનિયામાં ખરો આનંદ, જે છે તેને શોધવામાં નહિ, જે નથી તેના સ્વપ્નમાં રહ્યો છે.

⊙

અકબર બાદશાહને કોઈકે કહ્યું: 'આટલા બધા હુમલાઓની શી જરૂર હતી? દુશ્મન તો એક હુમલામાં તારાજ થાય તેમ હતો!'

બાદશાહે કહ્યું: 'એ પહેલાં લડવૈયો હતો: ને પછી દુશ્મન હતો. લડવૈયાએ લડવયાને તક આપવી જોઈએ; તો જ એ લડાઇ કહેવાય. નહિતર એ ખંજરબાજી ગણાય!'

⊙

બીજના સંગ્રહ વખતે આ વિચાર દરેક ખેડૂતને આવે છે.

એને રોપવાનું છે. એને જાળવવાનું છે.

બીજની આ લીલા જાણનારે પોતાના વિચાર વિષે પણ વિચાર કરવો રહ્યો. જે રોપાય છે, તે જળવાશે. એ ફાલશે, ત્યારે એ હસાવશે કે રોવરાવશે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચાર વિષે વિચાર ન કરવાની દુનિયાની ખાસિયતને લીધે તો, ન્યાયાધીશો, કોર્ટો ને સિપાઈઓ દેખા દે છે!

વિચારહીન પ્રજાના વિચારહીન સ્વામી હોવાનો પશ્ચાત્તાપ કોઈ સરકારને કોઈ દિવસ થતો જ નથી.

પણ એનાથી ઊલટું, એને તો એમ અભિમાન થાય છે કે એ કેવી વ્યવસ્થા રાખી રહેલ છે!

એને ત્યાં કોર્ટો છે; ન્યાયાધીશીઓ છે; સિપાઈઓ છે; જેલો છે.

પણ કોઈ કે કોઈક વખત, જીવન–મહિમા સ્થાપવાનું સ્વપ્ન સેવવું હોય તો એને કહેવું પડશે કે: 'અને એને ત્યાં ફારસ પણ છે!' અને એ ફારસને ફારસ ન ગણવાનું અજ્ઞાન નહિ, ભયંકર અભિમાન પણ છે! અને તેથી જ એ સરકાર છે! સરકાર એટલે નાના માણસોનું મોટું અભિમાન!

⊙

એવી શક્તિની શોધ કરો જે જીવન ફેરવી નાખે. સામાન્ય શક્તિઓ તો ઘણી જોઈ નાખી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેણે શ્રમની શરૂઆત આનંદથી કરી, તેણે જીવન જાણી લીધું—પુષ્પો ને ફળો આવે કે ન આવે!

⊙

પુરુષ ભૂલી શકતો નથી, તે સ્ત્રીનું સૌન્દર્ય નહિ, સ્ત્રીની કવિતા!

⊙

પુરુષની નજર ઘણું ખરું જીવનસમુદ્રને તળિયે હોય છે: સ્ત્રીની, ઘણુંખરું તરંગ ઉપર! તળિયા અને તરંગના આ અંતરને પરિણામે, પુરુષ મોતીને બદલે છીપલાં મેળવે છે: સ્ત્રી શંખલાં પ્રાપ્ત કરે છે!

છીપલાં અને શંખલાંમાં અટવાઈ ગયેલાં એમને મોતી તો પછી ભાગ્યે જ જોવા મળે છે! અને ત્યાં તો જીવન પણ પૂરું થાય છે!

⊙

ઇતિહાસને ધિક્કારનારો માણસ વહેલે-મોડે તમામ ફિલસૂફીને પણ ધિક્કારશે!

એક દિવસ એવો આવશે કે એ, પોતાના સિવાય બીજા કોઈનામાં, ઇતિહાસ જ નહિ જુએ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વખત નવલિકાએ મને આવીને કાનમાં કહ્યું: 'અમે માણસની આંખમાં રહીએ છીએ, હૃદયમાં પણ નહિ!'

ત્યારથી હું નવલિકાના આ રૂપ વિષે વિચાર કરતો હતો. પણ એ રૂપ મને કોઈ દિવસ દેખાતું ન હતું.

એક દિવસ અચાનક એક પંક્તિ મને સંભળાઈ:

'બસો મોરે નયનનમેં નંદલાલા ...!'

ત્યારે હું એનું રહસ્ય પામ્યો: નવલિકા, નવલિકાકારમાં શરીર અને હૃદય સંબંધે રહેતી નથી.

આંખ અને આંખની કનનિકા સંબંધે રહે છે. કનનિકા અને નવલિકા! કેટલું સામ્ય?

⊙

સઘળી ગેરવ્યવસ્થા આમાંથી જન્મે છે. મનુષ્ય પોતાને 'માલિક' માને છે: અને 'માનવ' નથી માનતો, એમાંથી.

કોઇ પણ 'માલિક' જો પહેલો 'માનવ' અને તો ઘણાખરા પ્રશ્નો પતી જાય!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છેલ્લામાં છેલ્લી પળ સુધી કામમાં રસ લેનાર ઉદ્યોગી વખતે મળી રહેશે; પરંતુ છેલ્લામાં છેલ્લી પળે પણ સૃષ્ટિમાં સુંદરતા નિહાળનારો, તો કોઈ વિરલ જ હશે! કવિ એ છે, જેની સૃષ્ટિ વિષેની સૌન્દર્ય–શ્રદ્ધા ઘટતી જ નથી!

⊙

એક શિશુને હમેશાં એવું મન થાય, કે જો એના પાંજરામાં પૂરાયલું રમકડાનું બુલબુલ પંખી બોલી ઊઠે, તો સ્વર્ગ આંહીં જ ઊતરે!

એક વખત ખરેખર એ બુલબુલ બોલ્યું ને શિશુ આનંદથી નાચવા માંડયું!

પણ એની વાણી સાંભળીને એને સમજણ પડી નહિ કે હસવું કે રડવું!

બુલબુલ કહી રહ્યું હતું: 'હે ભાઈ! જો તારી રમત પૂરી થઈ ગઇ હોય, તો મને અનંત ગગનમાં ઊડી જવા દે! પાંજરું તને આનંદ આપતું હશે: મને તો એ ગુંગળાવી દે છે!'

⊙

કવિતા વાંચવા માટે નથી: આત્માની સાથે વાત કરવા માટે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક નવી નવાઈનું નાટક મેં જોયું છે. એ નાટકમાં ભજવનાર કોણ છે એની અંત સુધી ખબર પડતી નથી! અને જો એ ખબર પડે છે તો તે જ પળે નાટક સમાપ્ત થઈ જાય છે!

એ નાટક પૂરું થાય છે, ત્યારે ઘણા રડે છે: કેટલાક એમ ને એમ ચકિત ભ્રમિત ઊભા રહે છે: બહુ જ થોડા હસે છે! અરે! કોઈક જ!

⊙

મનનો ખોરાક, સુંદરતા: મનની કસરત, સત્ય: એ બન્ને વડે મન, એ ખરા અર્થમાં મન. એમાંથી એકની ખામી, એટલે એટલું મન અપૂર્ણ. –

⊙

માણસ મૂર્ખ હોય તો ઉમ્મર વધવાથી એની મૂર્ખાઈ પણ વધે છે: એ જ પ્રમાણે ભલો હોય તો એની ભલમનસાઈ પણ વધે છે. ઘટે છે કેવળ એની કવિતા!

⊙

માણસ નિષ્ફળ ત્યારે જાય છે, જ્યારે એ વિકાસને બદલે, ફળ ઝંખે છે! –

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિષ્ફળ ગયેલો કલાકાર—એનું જીવન જ એને પોતાને, હરપળે સજા કરી રહ્યું હોય છે!

⊙

માણસની મૂર્ખાઈ અને ભૂલો એ બીજું કાંઈ નથી, પૃથ્વી ઉપરથી તારાઓને વીણવા માટે, માણસોએ જે નિસરણી માંડી તેનાં એ પહેલાં પગથિયાં છે!

⊙

કેટલાંક માણસો એવાં હોય છે તમે એમનું અભિમાન લઈ લો, અને તે પોતાનો કામનો રસ ગુમાવી બેસશે!

આવાં માણસો પોતાની નૌકા તો ડુબાવે જ; પણ જો બીજી નૌકાના એ સુકાની હોય, તો એ બીજી નૌકા પણ ડુબાવે! ઈતિહાસે આવી અનેક ડૂબેલી નૌકાઓની નોંધ રાખી છે!

⊙

આપણે ધનિક થયા હોઈશું: ધન વધ્યું હશે: પણ માણસજાતનો વૈભવ તો ઘટયો છે. હા, વિલાસ વધ્યો છે ખરો; વૈભવમાં ગૌરવ છે; વિલાસમાં તો, આછકલું છીંછરાપણું દેખાય છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસની પોતાની કહેવાય એવી એક વસ્તુ એની પાસે છે, વિચાર કરવાની સ્વતંત્રતા. એનો જો એ બરાબર ઉપયોગ કરે, તો એને વાણીની સ્વતંત્રતા નિરર્થક જણાશે! એને તરત ખબર પડશે કે જરૂર તો વાણીના સંયમની છે—વાણીની સ્વતંત્રતાની નહિ!

⊙

વાણી સ્વાતંત્ર્યનો ખરો અર્થ આ, જે વાણી પોતે ક્રિયાથી સિદ્ધ કરી શકે, તેટલી જ વાણી બોલવાનો સંયમ.

⊙

મહત્તા મેળવવા માટે પરિશ્રમ જરૂરી હોય છે, પણ સૌથી વધારે જરૂરી તો 'એક પગલું' હોય છે. એ પગલામાં બધું રહ્યું છે.

⊙

ચારે તરફ રેતીનાં મેદાન હતાં. ઠુંઠાં જેવાં વૃક્ષો હતાં. નાનકડા છોડવા યે ઊભા રહી ગયા હતા. દૂર દૂર નિર્જીવ ટેકરીઓ હતી.

મેં કવિને કહ્યું: 'તમે તમારી કવિતાઓ ક્યાં લખો છો?'

'ઘણુંખરું ઉદ્યાનમાં!' કવિએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ આંહીં તો કયાંય ઉદ્યાન જ દેખાતું નથી !'

'ખરેખર ?' કવિએ નવાઈ પામતાં કહ્યું: 'મને તો આજે તમે કહો છો, ત્યારે ખબર પડે છે કે આંહીં ઉદ્યાન નથી !'

'નવાઈની વાત !' હું બોલ્યો.

'મને પણ નવાઈ લાગે છે !' કવિએ કહ્યું.

અને અમે બન્ને નિરભ્ર ખુલ્લા આકાશ તરફ જોઇ રહ્યા !

થોડીવાર પછી કવિ બોલ્યો: 'તમે જરા હરો ફરો. મેં એક ગુલાબનો બાગ જોયો છો ત્રણ ચાર પંકિતઓ એને ચરણે ધરી લઉં ! નહિતર પાછી એ અદૃશ્ય થઇ જશે !'

મેં ચારે તરફ આતુરતાથી જોતાં કહ્યું: 'પણ બાગ કયાં છે ?'

કવિએ પોતાની છાતી સામે આંગળી ધરીને જવાબ વાળ્યો 'આંહીં !'

⊙

સમજ્યા વિના ન બોલવું એમાં જ્ઞાન છે. પણ સમજતા છતાં ન બોલવું, એમાં જ્ઞાનની અવધિ રહી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિવેચક એક કામ કરે છે: દોષો બતાવવાનું. સામાન્ય વાચક બીજું કામ કરે છે: ગુણો વીણવાનું.

લેખક ત્રીજું કામ કરે છે: બન્નેને છૂપાવવાનું !

માત્ર કલાકાર જ જાણે છે, કે આ તો પગદંડી છે, અને એને આગળ વધવાનું છે !

⊙

એમર્સનને પુસ્તકવિક્રેતાએ લખ્યું: ‘ તમારું છેલ્લું પુસ્તક ઘણું જલદી ઊપડી રહ્યું છે ! ’

એમર્સને જવાબ વાળ્યો: ‘ એમાં પુસ્તકની કલા વધી છે માટે નહિ, મારી ઉમ્મર વધી છે માટે ! મોટી ઉમ્મર એ પણ એક જાહેર ખબર છે ! ’

⊙

દુનિયામાં મહત્ત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ મેળવનારા અનેક હશે; એ સિદ્ધિનો આનંદ રસ લેનારા કોઈક !

⊙

તરવાનો અર્થ: અગાધ સમુદ્ર કરતાં આપણો હાથ વધુ બળવાન છે એવી શ્રદ્ધા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે બીજાનાં મંતવ્યો ત્યારે આપીએ છીએ, જ્યારે આપણે પોતે મંતવ્યો જેવું કાંઈ જીવનમાં રાખ્યું હોતું નથી!

દરેક પ્રસંગે તાત્કાલિક મંતવ્યો ઘડવાં એ પ્રત્યુત્પન્ન મતિ હશે. પણ એ વિચારહીન દરિદ્ર જીવનનો પડઘો પણ છે.

⊙

એક વખત મેં આકાશને પૂછ્યું: 'તને કોઈ અડી શક્યું છે?'

આકાશે જવાબ વાળ્યો: 'જે સૌથી વધારે વાર પટકાયો છે ને ઊભો થયો છે, એ મને સ્પર્શી જ ગયો છે! મને સ્પર્શવા, સ્પર્શવાની જરૂર હોતી નથી.'

⊙

ચોપટ, શેતરંજ, ગમે તે રમતમાં જાત ભૂલી જનારો—કોઈક દિવસ, મોટી રમતમાં જાત ભૂલી જશે!

પણ જાત ભૂલ્યા વિના રમનારો તો રમતો જ રહેશે!

⊙

જીવનની ખરી કરુણતા આ છે. માણસ જીવન્ત બને છે, ત્યાં એ મૃત્યુ પામે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્તમાનકાળે ભૂતકાળને કહ્યું: 'લોકો તારામાં ડહાપણ લેખે છેઃ ખરી રીતે તારામાં જડતા છે. એનું શું કારણ ?'

ભૂતકાળે જવાબ દીધો: તારા સવાલનો પ્રત્યુત્તર કેવળ ભવિષ્યકાળ આપી શકશે.

ભવિષ્યકાલની સામે વર્તમાનકાલે જોયું ત્યાં એ ખડખડાટ હસી પડીને બોલ્યોઃ 'અરે ! તને એટલી પણ ખબર નથી, તું એટલી વારમાં જેટલું ચાલ્યો, તેટલો જડ બની ગયો ! આ પ્રમાણે તું જડ બનતો જ રહેશે ! એક એક પળે, તું તારું જીવન ગુમાવી રહ્યો છે !'

'ત્યારે આંહીં જીવન્ત કોણ છે ?' વર્તમાને પૂછ્યું.

ભૂતકાલે જવાબ દીધોઃ 'તું પણ નહિઃ હું પણ નહિ. ભવિષ્ય કાલ પણ નહિ.'

'ત્યારે કોણ ?'

'આપણા ત્રણેમાં જે રહે છે તે વ્યક્તિ !' પ્રત્યુત્તર મળ્યો.

૦

માણુસ ત્રણ પ્રકારનાં છે. કેટલાક વાંચે છે. કેટલાંક વિચારે છે. કેટલાંક આચરે છે.

ત્રણે ક્રિયા સાથે કરનારા તો કોઇક વિરલ !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધર્મનું કામ સ્વચ્છતા પ્રેરવાનું છે. એ સ્વચ્છતા સંસ્કાર લાવે છે. જે ધર્મ વિજ્ઞાનથી ડરે, તે ધર્મ છેવટે ઇશ્વરથી પણ ભડકે!

⊙

માણુસનું મન જ એક એવું છે કે જે કોઈ દિવસ ખોવાતું નથી, ખવાતું નથી, ઘસાતું નથી, મરતું નથી, નાશ પામતું નથી અને છતાં નવાઈની વાત આ છે: આપણો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન આ છે: 'મન હશે?'

'ઈશ્વર હશે?' એમ આપણે બોલીએ એ ક્ષંતવ્ય છે.

'મન હશે?' એમ આપણે બોલીએ છીએ, ત્યારે આપણે ફરીને જાણે જડ પથ્થર-જીવન ગાળતાં હોઈએ તેવું લાગે છે

⊙

શ્રદ્ધા એ જ્ઞાનનું બાળક છે: અને છતાં એમાં એક ખૂબી છે. જ્ઞાન એની આંગળીએ વળગેલું શિશુ છે!

⊙

વય સાથે વૃદ્ધાવસ્થાને સંબંધ નથી: વૃદ્ધાવસ્થાને સંબંધ યુગ સાથે છે: જે યુગ સાથે રહી ન શકે, તે વૃદ્ધ. જે યુગને સમજે તે જુવાન.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેને ક્યાંય શ્રદ્ધા રહી ન હોય, એને આપઘાત કરવાની જરૂર નથી.

મડદું ફરી જીવન ગુમાવે, એવું ક્યારે બન્યું છે ?

⊙

અશ્રદ્ધા હવામાં વહેતી થાય, ત્યારે આ એનો એકરાર છે: માનવને માનવની ટીકા સિવાય બીજા કશામાં રસ રહે નહિ !

⊙

'જુવાન રાજદ્વારી પુરુષોએ એક વસ્તુથી ચેતવું જોઈએ.

'કઈ વસ્તુથી ? પ્રશંસાથી ?'

'ના.'

'ત્યારે ? લાલચ લોભથી ?'

'ના.'

'ત્યારે કઇ વસ્તુથી ?'

'એમની પાસે રજુ થતી પાછલી પરંપરાથી. ઘણું કરીને, નીચલા માણસો એ મુડદાં, આખા તંત્રને ડુબાવવા માટે, સાચવી રાખે છે !'

⊙

હેતુવાળો નહિ—ધ્યેયવાળો જીવનના જંગમાં છેવટે જીતે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણને ટેવ પડી છે, ઇશ્વર પાસે પુષ્પો માગવાની. પરંતુ ઈશ્વર કોઈને પુષ્પો આપી શકતો નથી, એ તો પુષ્પછોડનાં બીજ છૂટે હાથે આપી શકે છે. એ બીજને વાવે, સીંચે, ઉછેરે, મોટાં કરે, તો માનવને પુષ્પો મળે. ઈશ્વર કહે છે: પુષ્પોની ભેટ ન હોય, ભેટ બીજની હોય!

⊙

વેદના એ જ આપણું મોટામાં મોટું બળ છે, અને વળી સાધન પણ છે.

⊙

કુદરતનાં તમામ બળોને જીત્યા પછી પણ માણસને એક બળ જીતવાનું બાકી રહેશે: અને તે પોતાની જ જાત.

એ જ રીતે તમામ કોયડાઓ ઉકેલ્યા પછી એક કોયડો અણઉકેલ્યો હશે: અને તે પણ પોતાની જાત.

⊙

વિવેચન કદાચ તમારામાં શું નથી તે કહી શકે: પણ તમારામાં શું છે, એ તો માત્ર તમે જ જાણી શકો. જે તમે જાણો છો તે સાચું વિવેચન છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વખત મેં સ્વર્ગનું પંખી જોયું.

એની પાંખનો રંગ અલૌકિક હતો.

એટલી બધી સુંદરતા એ રંગમાં હતી કે ન પૂછો વાત!

આપણી ધરતી ઉપર એવો રંગ કોઈ જગ્યાએ જોવા મળે જ નહિ!

મેં એને પૂછ્યું: 'આવો અલૌકિક સુંદર રંગ તેં ક્યાંથી કાઢ્યો?'

અને એણે જવાબ આપ્યો: 'વિષથી સીંચેલાં અનેક તીરો મને વાગ્યાં છે!

'પણ એક વખત એક હલાહલ ઝેર સીંચેલું તીર મને વાગ્યું!

'એ તીર, મને આ રંગ આપતું ગયું!'

એક કવિની કાવ્યપંક્તિ મને ઘણા વખતથી સમજાતી ન હતી.

એમાં કવિએ એમ ગાયું હતું કે ઝેરીમાં ઝેરી ફૂલમાંથી મધમાખે, જે મધુ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એ મધુ મને આપો! અને બદલામાં હું તમને કવિતા આપીશ!

સ્વર્ગીય પંખીના રંગનો ભેદ જાણ્યા પછી, આ પંક્તિનો ભેદ પણ હું પામ્યો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં એક વખત કવિને પૂછ્યું: 'તારાઓ શું હશે?'

'આકાશનાં પુષ્પો!' કવિએ કહ્યું. પછી મેં એક જ્ઞાનીને પૂછ્યું: 'તારાઓ શું હશે?'

અને એણે કહ્યું: 'સ્વર્ગમાંથી, પૃથ્વી ઉપર લાવવા માટે, એક વખત દેવદૂત, વેદનાનાં આંસુઓથી છલોછલ ભરેલું સોનેરી વાસણ લઈ આવતો હતો.

'એમાંથી થોડાંક બિંદુઓ રસ્તામાં પડી ગયાં.

'પ્રાજ્ઞો કહે છે કે એ તારા બની ગયા!

મેં એ વાત કવિને કરી અને કવિએ હસીને કહ્યું: 'પુષ્પો એ પણ ધરતીની વેદનાનાં આંસું જ છે!'

મેં કહ્યું: 'ત્યારે તો પુષ્પો ગીતો ગાતાં હશે!'

કવિએ કહ્યું: 'પુષ્પો વેદનાનાં ગીતો ગાય છે, દરરોજ રાતે ગાય છે, પણ એ સાંભળી શકે છે; માત્ર તારાઓ જ!'

કોઈક કહેતું હતું માણસની સર્જનાત્મક સૃષ્ટિનાં સૌન્દર્યબિંદુઓ, ઉપર ગયાં અને તારાઓ થઈ ગયાં!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોકોને નવરાશના વખતમાં ધર્મજ્ઞાન સાંભળવાનું મન થાય છે, ત્યાં સુધી ધર્મજ્ઞાન એમને કાંઈ આપશે નહિ; સિવાય કે શબ્દો. ધર્મજ્ઞાન, ખરેખરા વ્યવસાયમાં ઉતારવાની વસ્તુ છે, એ વાત અંતરમાં ઊગશે, ત્યારે ધર્મજ્ઞાન કાંઈક આપી જશે.

⊙

આ એક નવાઈની વાત નથી ? બીજમાંથી વૃક્ષ ઊગતું માણસો હમેશાં જુએ છે, અને છતાં શિશુમાંથી સમાજ થવાનો છે એમ કોઈ માનતું જ નથી !

⊙

અગ્નિને ચેતવતાં માણસ આટલી બધી સંભાળ લે છે અને છતાં પોતાની તેજસ્વી શક્તિ વિષે તો એ ગર્વ જ કરે છે ! એ તેજને પણ પ્રકાશ આપવો ઘટે એમ એ માનતો જ નથી ! પણ શું દુનિયાની ઘણીખરી કરુણતા તેજસ્વી વ્યક્તિઓના અંધકારમાંથી જ જન્મ પામી નથી ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક માણસે પૂછ્યું: 'મારી પાસે એક કિંમતી રત્ન છે. હું એ વેચી નાખું કે રાખી મૂકું?'

જવાબ મળ્યો: 'વેચી નાખવું એ એક વસ્તુ છે. પણ વેચવા કાઢેલી વસ્તુની કિંમત આપનારો આવે ત્યાં સુધી રાહ જોવી એ બીજી જ વસ્તુ છે. આ બીજી વસ્તુ તમારી પાસે હોય તો રત્ન તમારી પાસે છે, એનો કાંઈક અર્થ છે. અને નહિતર તો એનો કાંઈ જ અર્થ નથી!'

⊙

એક વખત વહેતા ઝરણ પાસે બે જણા ઊભા રહ્યા. ઝરણ શાંત જલવહન કરી રહ્યું હતું! એમાંથી એક જણો બોલ્યો: 'આની પેઠે જ રાતદિવસ એ પણ વહી જાય છે!'

બીજાએ જવાબ વાળ્યો: 'કવિતા બોલે છે સૌ, કરે છે કોઈક!'

⊙

જે મળ્યું છે, તેનો હીન ઉપયોગ કરવો એના જેવી બીજી કોઈ જ અધાર્મિકતા નથી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુનિયા આખીનું સુખ ખોવાઈ ગયું છે, કારણ કે એ જ્યાંથી ઉદ્‌ભવે છે એ પદાર્થ વિષે જ શંકા ઊભી થઈ છે. આત્મા–'એ હશે ?' એવો પ્રશ્ન પણ નથી; 'એ હોઈ શકે ?' એવો નવી નવાઈનો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે.

⊙

મુશ્કેલીમાંથી રસ્તો ત્યારે મળે છે, જ્યારે માણસ બીજાની નહિ, પોતાના મનની સલાહ લે છે. પણ શરત એટલી કે એ મન હોવું જોઈએ; ઈચ્છા નહિ.

⊙

ભયના પ્રકાર ત્રણ. કાં ઈશ્વરનો ભય. કાં માણસનો ભય. કાં જાત ભય. ઈશ્વરનો ભય એ અર્થહીન. ઈશ્વર તો સૌને નિર્ભયતા આપવા માટે છે. માણસનો ભય–એ:ભીરુતાની અવધિ. એટલે ખરો ભય, માણસને પોતાની જાતનો છે. ને એ ભય ટાળવાનો ઉપાય એની પોતાની જ પાસે છે.

गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પતિતને મોટામાં મોટું આશ્વાસન સાધુની વેદાંત કથામાંથી ન મળ્યું, શાસ્ત્રમાંથી પણ ન મળ્યું: પણ એક સાદી વાતમાંથી મળ્યું. એ સાદી વાત આટલી જ હતી. જેમ માતાને પોતાના નબળામાં નબળા છોકરા ઉપર ઊલટો વધારે પ્રેમ હોય છે, તેમ જ ઈશ્વરી શક્તિનું સમજવું; એ નબળાને મદદ આપવા માટે વધારે ઉત્સુક હોય છે.

⊙

જ્યારે અઢળક સોનું દીવાનખંડમાં ભરાતું હોય, ત્યારે એનું રક્ષણ કોઈ જ કરી શકતું નથી, એનો સ્વામી પણ.

⊙

મૈત્રી, માણસ માણસની સમજણ માટે છે; અત્યારે એનો ઉપયોગ અરસપરસ મળવા માટે, સાહેબજી હાજી કરવા માટે, બહુ તો ચા પીવા માટે—અને વધુ તો પાછળની નિંદા માટે થાય છે. આના કરતાં, જે જંગલીઓ એકબીજાને જોતાં તરત લડી પડે છે એ-વધારે સારા મિત્રો કોઈક દિવસ થઈ શકવાનો સંભવ છે ખરો. બાકી આ ભણેલા જીભમિત્રો-ઈશ્વર એમનાથી બચાવો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાગણી સારી છે કે નરસી, એનો વિચાર કરવાનું બુદ્ધિને કદાપિ સોંપતા નહિ, એનો બિચારીનો એ વિષય નથી. પણ જે લાગણી, જીવનના—ખરેખર અતળ ઊંડાણમાંથી પોતાનો ઉદ્ગમ મેળવશે, એ ઊંડા પાતાળકૂવાના પાણીની માફક સ્વચ્છ હશે. જરૂરિયાત, તમારું હૃદય અત્યંત અગાધ બનાવવાની છે, લાગણીવશ બનીને રહેવાની નથી; એનો ઉચ્છેદ કરવાની પણ નથી; એને બુદ્ધિને આંગણે દાસી બનાવવાની પણ નથી. અનેક તર્કવિદો ન સમજી શકે એટલી અગાધ લાગણી જો તમારી હશે, તો ચોક્કસ સમજજો કે એ લાગણી, પછી સ્ફટિક જેવી નિર્મળ જ હશે. પણ જરૂરિયાત, તમારા હૃદયના અગાધ ઊંડાણની છે. તે વિના એને બિચારીને નાહકની બોલાવ બોલાવ કરશો માં. એ બહુ જ નાજુક હવાપરી છે. કોઈકની પાસે જ એ પોતાનું અંતર ખોલે છે. ન માનતા હો તો રાજરાણી મીરાંને પૂછજો ને!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અધીર માણસ, કોઈ સ્થાયી પ્રગતિ સાધી શકે નહિ; પોતાનું જ વારંવાર પ્રદર્શન કરનારો, પ્રકાશ આપી શકે નહિ; પોતાની જાતને વખાણુ વખાણુ કરનારો, ભાગ્યે જ કોઈ સદ્‌ગુણને સમજી શકે; પોતાની કીર્તિમાં તલ્લીન, પોતાની જ કબર ખોદે. આ તમામ અતિભોજી જેવા છે. વધારે પડતું ખાઈને, ઓછામાં ઓછું પોષણ મેળવનારા.

⊙

નિવાસ બાંધો, ત્યારે એમાં જીવન જીવવા માટેના માળાની તૈયારી રાખજો; એમાં ઠઠારો ઓછો કરશો તો ચાલશે; પણ તમારો એ માળો છે એ ભાવના હણાય એવું કરશો તો એનો હેતુ માર્યો જાશે. પછી એ નિવાસ નહિ હોય, ઘર નહિ હોય, શ્રીમંત ભિખારીનો મહાલય હશે.

⊙

જે લોકો સત્ય સમજે છે તે લોકો, એમના કરતા ખસૂસ નીચે છે. કોના કરતાં? જે લોકો સત્યને ચાહે છે એમના કરતાં. અને આ સત્યને ચાહનારા પણ, એ લોકોના કરતાં નીચે છે, જે લોકો સત્યમાં જ આનંદ માણે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈશ્વરને આ છ વસ્તુઓ ગમતી નથી. પહેલી, અભિમાનભરેલી દૃષ્ટિ. બીજી, અસત્યભાષી જીભ. ત્રીજી, નિર્દોષને હણનારી શક્તિ. ચોથી, ભયંકર કલ્પનાઓ કરતી ઊર્મિ. પાંચમી અસત્યને પડખું દેતી બુદ્ધિ. છઠ્ઠી, ભાઈઓ વચ્ચે કંકાસ જન્માવતી દગાબાજી!

⊙

આપણામાંથી કેટલા ઓછાના ભાગ્યમાં સાચું હાસ્ય લખાયલું છે? અને પરિણામે આપણે હાસ્યના કેવા ભયંકર પ્રકારો પ્રચલિત કર્યા છે! જરાક સહેજ હસતું બંધુ હાસ્ય; ખોટું અને પોલું મોટું હાસ્ય; ધીમે થતું તૂંબડીકાંકરા હાસ્ય; ઠેકડા મારતું હોય તેવું મૂર્ખ હાસ્ય; અને તમામ હાસ્યોની ઠંડી મશ્કરી જેવું "જે જે" હાસ્ય! ઓહો! આપણે કેટલાં તો હાસ્ય શોધ્યાં છે! જાણે સાચું, હૃદયહસતું હાસ્ય ખોવાઇ ગયું છે, એની શોધમાં આ તમામ હાસ્યો નીકળી પડયાં હોય! શાંતિને શોધવા યુદ્ધો નીકળે છે એમ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવું કદી બને ખરું કે તમે હૃદયમાં અગ્નિ સંઘરો અને છતાં તમે પોતે એનાથી ન દાઝો ? દ્વેષ તમામ એક પ્રકારનો અગ્નિ છે.

⊙

મારું નામ ડહાપણ—સહજ જ્ઞાન. હું ક્યાં રહું છું એ તમે જાણો છો ? વિવેકમાં.

⊙

જમીન ખેડનારો વધારે પાકે તો વધારે પાક્યાનો સંતોષ મેળવે; પણ જમીન રાખનારો વધારે પાક દેખે, તો વધારે અસંતોષ પામે. આ મહાન તફાવત સમજવા જેવો છે.

⊙

આપણા જીવનની કટુતા એક જ ઠેકાણે સંગ્રહી રાખવામાં ફાયદો છે, હૃદયમાં.

⊙

ન્યાયપંથે ચાલતાં આવી ગયેલું અકાલ વૃદ્ધત્વ ! દુનિયામાં સૌથી સુંદર વસ્તુ એ નથી ?

⊙

જે ગરીબની મશ્કરી કરે છે, તે ખરી રીતે ઈશ્વરની પણ મશ્કરી કરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભૂતકાળ વિષે મનમાં પશ્ચાત્તાપ આવે ત્યારે નહિ, ભવિષ્યની મહત્તાનો ખ્યાલ આવે ત્યારે, માણસે સાચી દિશામાં પહેલું પગલું ભર્યું ગણાય.

⊙

શરીર કામ કરતું હોય, મન એકદમ શાંત હોય, આત્મા નિર્મળ જળસરોવર જેમ પ્રસન્ન હોય, આ સ્થિતિ મેળવવા માટે મોટાં રાજ્યો તજી દેનારા–બહુ તજે છે એમ ?

⊙

આપણું મોટામાં મોટું કષ્ટ આ છે. આપણું શરીર આપણા મનનું દાસ છે. અને મન ઇચ્છાઓની ગુલામી કરી રહ્યું છે. જ્યારે ઇચ્છાઓને તો કોઈ મિત્ર નથી, સઘળા જ દુશ્મન છે!

⊙

જાત્રા કયે રસ્તે કરી એમ કોઈ મંદિરે કોઇને પૂછ્યું ખરું ? એમાં જ જાત્રાની સફળતા રહી છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે સૌ એકબીજાથી જુદા પડયા છીએ તેમાં લોભ કારણરૂપ નથી: અસંતોષ પણ ખરા કારણરૂપે નથી: સ્પર્ધા અને સરસાઈ પણ તેના મૂળમાં નથી. તમામ પ્રકારની જુદાઈના મૂળમાં એક જ વસ્તુ ચક્રવર્તી બનીને રાજ કરે છે: શંકા–ભય. એ ભય જ પછી જુદાં જુદાં રૂપ ધારે છે!

⊙

સુંદર શબ્દો તાત્કાલિક તાલીઓ અપાવે: સુંદર કામ સંસ્મરણીય પ્રતિષ્ઠા સ્થાપે.

⊙

કોણે કહ્યું છે, એક તસુ આગળ વધનારો આગળ નહિ વધે, એક હાથ પાછળ હઠનારો, આગળ વધશે?

⊙

વાત સાંભળે ને તરત જવાબ વાળે, કાં એ અતિશય વિદ્વાન હોય, અથવા તો અતિશય મૂર્ખ હોય!

⊙

જીભને સ્વાધીન રાખનારો, જીવનને પણ સ્વાધીન રાખી શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોકો સહકાર આપે માટે રાજકર્તાઓએ પણ કેટલુંક કરવાનું હોય છે. યોગ્ય માણસને યોગ્યસ્થાન આપવાની શક્તિમાં જ રાજતંત્રની સુવ્યવસ્થા રહી છે! પણ જ્યારે અયોગ્યને આગળ મૂકવામાં આવે ત્યારે સમજવું કે એ શાસનના દિવસો ભરાઈ રહ્યા છે! જેટલાં રાજ્યો લડાઈ કરવાથી નાશ પામ્યાં છે, એ તમામ લડાઈઓના મૂળમાં આવી ગેરવ્યવસ્થા જ વસી રહી હતી.

⊙

'રાજનીતિને તમે એક જ શબ્દમાં સમજાવી શકો ખરા?'

'હોવે, કેમ નહિ?'

'ત્યારે રાજનીતિ શું છે?'

'જોઈએ એના કરતાં વધુ લાંબું નિશાન જે લેતી નથી, તે રાજનીતિ. અને એ ટૂંકું નિશાન પણ લેતી નથી. એ માત્ર નિશાન જ લે છે. લાંબુ કે ટૂંકું એના શબ્દકોશમાં નથી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની સહજ સજ્જનતા પાણી જેવી છે. એ સજ્જનતાનો વિવેક વ્યવહારુ નહિ, સાધુરંગી છે. એ તમામને ઉપયોગી થઈ પડશે; પણ રાગ ક્યાંય નહિ બાંધે. બીજાને જે સ્થળોમાં ઊભા રહેતાં લઘુતા લાગશે–ત્યાં ઊભીને એ કામ કરશે. દ્વારકાધીશ ગૌરવશાલી તો ત્યારે લાગે છે, જ્યારે એ અર્જુનનો રથ હાંકે છે; જ્યારે યુધિષ્ઠિરને આંગણે એઠજૂઠ સંભાળે છે.

⊙

એક વખત એક નાસ્તિક એક સાધુ પાસે આવ્યો. એ હાથ જોડીને બોલ્યો: 'મહારાજ! હું ચમત્કારે નમસ્કારના પંથમાં માનું છું. ચમત્કાર વિના નમસ્કાર નહિ!'

સાધુએ પ્રેમથી તેની સામે જોયું: ધીમેથી કહ્યું: 'પણ શ્રદ્ધાને આધારે કાંઈક છોડનારને જ એ મળે છે ભાઈ! એનું શું?'

⊙

સદ્વૃત્તિ વિનાની શક્તિ–માણસ જાત માથે અને માટે, એ મોટામાં મોટો શાપ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલો બધો સંગ્રહ કરવો કે છેવટે એ સંગ્રહને ગમે તેમ વેડફવો પડે—એના કરતાં બિલકુલ સંગ્રહ ન કરવો, એમાં વધારે શ્રીમંતાઈ રહી છે.

⊙

જેમની પાસે જ્ઞાનનું બળ નથી, પરંપ-પરાથી પ્રાપ્ત થયેલી સદ્‌ગુણની વૃત્તિ નથી, અથવા તો શાંતિમાં રહેવાની જેમને તમન્ના નથી, તે દુઃખમાં કે સુખમાં લાંબો વખત સ્થિર નહીં રહી શકે. સદ્‌ગુણી સદ્‌ગુણમાંથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરી શકે. ડાહ્યાઓ સદ્‌ગુણોને ઈચ્છે.

સદ્‌ગુણી માણસો દુનિયામાં આ વસ્તુને કે તે વસ્તુને એવી રીતે નહિ ઈચ્છે કે જેમાંથી કલહ ઊભો થાય. ક્ષુદ્ર માણસો કલહ ઊભો કરીને પણ પોતાની સગવડતા ઊભી કરશે. એટલા માટે શાંતિની ઈચ્છા રાખનારાએ પોતાનો પાડોશ પસંદ કરવામાં હમેશાં વિવેક વાપરવો.

गुरुकुल कांगड़ी
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાં પૃથ્વીને સાચું હાસ્ય પાછું મળે, કાં અજેય મનુષ્યત્વ પાછું મળે—એ બે સિવાય ત્રીજો કોઇ માર્ગ શાંતિનો છે જ નહિ.

⊙

મૂર્ખ પણ બીજાને શિખામણ તો ડાહી જ આપે છે; અને એમ ને એમ ડાહ્યામાં જ ખપે છે. પણ એ જો મૌન રાખે તો વિદ્વા-નમાં ખપે!

⊙

એક વખત એક જણો પ્રશ્ન કરતો આવ્યો: 'મહાશય! બીજી આડી અવળી વાતો જવા દો. મને તો તમે મૃત્યુ વિષેની સમજણ આપી દો!'

શાંતિથી જવાબ મળ્યો: 'તું જીવન વિષેની સમજણ લઈને આવ. મૃત્યુની સમજણ હું તને તરત આપીશ!'

⊙

મરી ગયેલું જ્ઞાન, એ સૌથી ભયંકર વસ્તુ છે. વિચારજીવનને એ કૃત્રિમ આચારના વાઘા પહેરાવે છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કજિયા—એ તો હરકોઈ પ્રાણી કરી શકે; એમાં શક્તિ અશક્તિનો સવાલ જ નથી. પણ સમાધાન એ શક્તિ માગે છે ખરું; અશક્તો કોઈ દિવસ સમાધાન કરી શકતા જ નથી.

⊙

કેવળ માળાના મણકા ફેરવવા એ કોઈ જીવન્ત વસ્તુ નથી. પણ જે માણસ બે પળ માટે પણ શાંતિથી બેસીને, પોતે કરેલી ભૂલોનો કોઈક દિવસ વિચાર કરે છે, એ જીવન્ત વસ્તુનો પરિચય પામે ખરો. જરૂરી વિચાર જીવન વિષેનો વિચાર છે.

⊙

અર્થ સમજ્યા વિનાની પ્રવૃત્તિ જેવું હીણું કોઈ કામ નથી. કેવળ વ્યસનથી થતી દરેકે દરેક વસ્તુ માણસને શિખર તરફ નહિ, ખાડા તરફ દોરે છે! વ્યસનથી નહિ—હેતુની ભવ્યતાથી દોરાઈને જે કામ થાય-માર્ગદર્શન એ આપે!

⊙

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રાર્થના તે માણસ કરે છે, જે એમાંથી નવો નવો અર્થ મેળવે છે. બીજાઓ કવિતા ગોખે છે!

⊙

ખરી ભૂખ જેમ સાચું લોહી આપે, તેમ ખરી જરૂરિયાત જ સામર્થ્ય આપે. જરૂરિયાત વિના મળેલી વસ્તુ, ઘર્ષણ ઊભું કરે!

⊙

માણસે કામ શા માટે કરવું? આજીવિકા માટે? ના. દેહયંત્ર ચાલુ રાખવા માટે? ના. સમય ગાળવા માટે? ના. એ જ કુદરતી ક્રમ છે માટે? ના. ત્યારે? માણસ કામ કરીને ઘસાઈ જાય તો વધારે સુંદર ને વધારે બળવાન જીવન પ્રાપ્ત કરે માટે. હરકોઈ કામ હરપળે જીવન-પ્રાપ્તિ માટે જ છે. જીવનની ગતિનો એ એક ભાગ જ છે. અને તેથી એ કોઈ દિવસ ક્ષુદ્ર નથી, કે ક્ષુલ્લક પણ નથી, ભલે નાનું કે મોટું હો.

⊙

સેવાકાર્યની પ્રસિદ્ધિ ઈચ્છનારો શૂદ્ર નથી, એ તો અતિ શૂદ્ર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રત્ન જેમ પહેરવા માટે છે, તેમ જ્ઞાન આપવા માટે છે. જ્ઞાની છતાં જે જ્ઞાન આપી શકતો નથી તે અજ્ઞાની કરતાં પણુ વધારે અજ્ઞાન છે.

⊙

જે પરાજય પામે છે, છતાં દ્વેષ કરતો નથી કે ગુસ્સો કરતો નથી, તેનો પરાજય જ એના ભવિષ્યના વિજયની ભૂમિકા માટે છે.

⊙

સુખ, આપણામાં કેટલી નબળાઈ છે એ બતાવે. દુઃખ, આપણામાં કેટલી શક્તિ છે એ.

⊙

સુત્સદ્દી નાની બાબતને મોટી કરી દે છેઃ રાજદ્વારી પુરુષ મોટી બાબતને નાની કરી મૂકે છે. બન્ને વચ્ચે તફાવત એટલો જ છે.

⊙

મન શું છે? ઇશ્વરી શક્તિનો પડછાયો. એ પડછાયો ત્યાં ન હોય તો એ અસુરની છાયા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણુસનું ખરું માપ એની વાણીમાં નથી, એની કાર્યશક્તિમાં નથી, એની ભાવનામાં છે. હલકટ, ખરી રીતે હલકટ થવા ઈચ્છતો નથી, એ માણુસાઈ જ માણુસની સાચી માપશીશી છે.

⊙

માણુસ જે જીવન પસંદ કરે છે, એ જીવનની પરિસ્થિતિ પણ એ સાથે જ પસંદ કરે છે. પછી ફરિયાદ કરવાનો એને અધિકાર નથી. કાણુ કેમ મેળવવો એ એના પ્રયત્ને જોવાનું છે; વિજય કેમ મેળવવો એ એના પુરુષાર્થે.

⊙

જેને જીવનની ગતાગમ નથી. એ માણુસ નિરાશ થઈને બેસે, નાસીપાસ થઈને કપાળે હાથ દે, રસ્તો શોધવાને બદલે મૂઢ બનીને બેઠો રહે. જેને કાંઈક પણ ગતાગમ છે એ તો જાણે છે, કે જેમાંથી કાંઈ રસ્તો ન હોય એવી કોઈ આપત્તિ ખુદ ઈશ્વર પણ માણુસને આપી શકતો નથી. એવી આપત્તિ આપવી એનો અર્થ એટલો જ થાય કે એ પોતે પોતાનો ઈન્કાર કરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઇશ્વરે શબ્દો સૌને આપ્યા છે, પણ કેટલાક શબ્દો બોલે છે. થોડાક જાણે છે. બહુ થોડા પામે છે. અને વિરલા જ એમની પાર જાય છે.

⊙

આપણે જુઠાણું ચલાવતા હોઈએ ત્યારે પણ, સત્યને તો જાણતા જ હોઈએ છીએ. પરંતુ અસત્ય, સત્યરૂપે ચાલે છે, એ જોઈને આપણને જે આનંદ થાય છે એ આનંદ જ આપણને ઊંડા ખાડામાં ધકેલે છે.

⊙

બીજાના દોષ જોવાથી જેમ માણસ પ્રાજ્ઞ બની શકતો નથી, તેમ પોતાના પણ કેવળ દોષ જોવાથી એ આગળ વધી શકતો નથી. આગળ વધવાનો રસ્તો, સત્યની પ્રતીતિ થવી તે છે; દોષોની હાજરી જાણવી તે નહિ.

⊙

જ્યારે દરેક પાર્થિવ વસ્તુને પણ તમે ચેતનરૂપે જોશો, ત્યારે તમને લાગશે કે તમારામાં કોઈક નવું બળ આવી રહ્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વખત ભગવાન તથાગતે પોતાના શિષ્યમંડળને કહ્યું: 'આપણે શાંત બેસો, ને આંખને આંખનું જોવાનું કામ કરવા દો તો!'

તરત મંડળી આખી શાંત બેસી ગઈ. પણ આંખ શું કામ કરે? એનું કામ તો જોવાનું. જોવાનું બીજું કાંઈ તો ત્યાં હતું નહિ! સૌ ભગવાનને નિહાળી રહ્યા.

થોડો સમય ગયા પછી ભગવાન તથાગતે કહ્યું: 'બોલો તો, મેં આટલી વારમાં કેટલી વખત મારી બેસવાની સ્થતિમાં ફેરફાર કર્યો હશે, કોઈએ અવલોકન કર્યું છે?'

એક શિષ્યે તરત જવાબ વાળ્યો: 'ભગવાન, દસ વખત!'

બીજાએ કહ્યું: 'પ્રભુ! માત્ર ત્રણ જ વખત!'

ત્રીજાએ હાથ જોડચા: 'એક પણ વખત નહિ, ભગવાન!'

મંદ સ્મિત કરીને ભગવાને જવાબ વાળ્યો: 'તમારામાંનો દરેક સાચો; પણ મેં મારી શરીર-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થિતિમાં ને અંચળામાં ફેરફાર કર્યો છે, સત્યોતેર વખત!'

'હું!' સૌને નવાઈ લાગી. પછી ભગવાને કહ્યું:

'આપણી આંખ આપણને આટલું બધું છેતરી શકે છે, જેના ઉપર તો કાબુ હોવાનો આપણો દાવો પણ છે. તો પછી આપણું મન આપણને કેટલી બધી ખોટી સૃષ્ટિમાં હરપળે ભમાવતું હશે! એ મન ઉપર તો આપણો કાબુ છે જ નહિ! એ મનને સાચી રીતે પકડવાને કેટલી બધી શાંતિ જોઈએ એનો આ એક અખતરો ગણો ને!'

બધાનાં અંતર આ રહસ્યને પામતાં ભક્તિનમ્રતાથી નમી રહ્યાં!

૦

'પુસ્તકોને તમે ધિક્કારો છો કાં?' કાંઈ ફિકર નહિ; હરેક પ્રજાએ પડતાં પહેલાં એમ જ કર્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈશ્વર પણ હોય તો, એક મહાન નિરધાર રૂપે, નિશ્ચળતા રૂપે, અદૃશ્ય ઇચ્છાશક્તિ રૂપે હોવો જોઇએ. એટલે જેની પાસે કૃતનિશ્ચયી પ્રાણ છે–તે ઇશ્વરની એટલો વધારે પાસે છે.

⊙

જન્મશૂદ્ર કરતાં ગુણશૂદ્ર વધુ નીચે ઊભા છે: અને ગુણશૂદ્ર થવા માટે આટલું વિષ બસ છે; જન્મનો ગર્વ.

ગૌરવ નહિ, ગર્વ.

⊙

અચાનક તમારા મનમાં ઊભા થયેલા રખડુ વિચારો જ તમને રખડાવી મારે છે. જે વિચારને તમે કોઈ યોજનાની સંકલનામાં મૂકો, એ તો તમને એમાં રહેલા સદ્–અસદ્-અંશ વિષે કાંઈક તો કહે ને કહે. પણ રખડાવી મારે છે એ તો, પેલો અચાનક આવેલો રખડુ વિચાર! સોલો ઊઠ્યો ને કામ કર્યું તે.

⊙

સદ્વૃત્તિ વિનાની શક્તિ–માણસ જાત માથે અને માટે, મોટામાં મોટો શાપ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે સૌ એક બીજાથી જુદા પડ્યા છીએ તેમાં લોભ કારણ રૂપ નથી: અસંતોષ પણ ખરા કારણ રૂપે નથી: સ્પર્ધા અને સરસાઈ પણ તેના મૂળમાં નથી; તમામ પ્રકારની જુદાઇના મૂળમાં એક જ વસ્તુ ચક્રવર્તી બનીને રાજ કરે છે; શંકા–ભય. એ ભય જ પછી જુદાં જુદાં રૂપ ધારે છે!

⊙

કેટલાકને ખબર નથી. માણસોના અંતરમાં વસી રહેલા ક્રોધને અને ધિક્કારને ભેગા કરીએ, તો ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં દુનિયા નાશ પામે. એ ભેગાં નથી થતાં, તેથી જ વ્યવહાર ચાલે છે.

⊙

શબ્દવ્યવહાર કરતાં એક વધુ ગંભીર વ્યવહાર વિષે માણસને કાંઈ ખબર નથી. એના પોતાના વિચાર વિષે. એ તો ઠીક. પણ એ વિષે જાણવા જેવું છે એમ એ માનતો પણ નથી! ખરી નવાઈ તો એ છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુન્યવી ડહાપણુના પુસ્તકમાં એકના આંકડાનું અસ્તિત્વ નથી; એટલે તો એ ડહાપણ આવી શકે છે. મેં ત્રણ વખત કર્યું કે પાંચ વખત કર્યું, એવું અહમ્ થાય ત્યારે અજ્ઞાનને રસ્તો મળે. ખરી રીતે ત્રણ વખત, પાંચ વખત કે સો વખત પ્રયોગ કરીને શીખ્યો એ જ્ઞાન થવું જોઈએ!

⊙

વિચાર કરતાં એક વધુ બળવાન શક્તિ માણસ પાસે છે, તે એની સંસ્કારી હવા. એ હવા જ્યારે ઊભી થાય ત્યારે માણસ ખરા અર્થમાં માણસ જેવો લાગે.

⊙

માણસે ગઈ કાલે કર્યું એ એનું બીજ હતું. આવતી કાલે એ પુષ્પ હશે. એટલે એ કોઈને છેતરવાની હોંશિયારી રાખતો હોય તો વ્યર્થ છે કુદરત છેતરતી નથી અને છેતરાતી પણ નથી!

⊙

સેવાકાર્યની પ્રસિદ્ધિ ઈચ્છનારો શુદ્ધ નથી; અતિ શુદ્ર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વખત એક કબ્રસ્તાનના યાદગીરી પથ્થર ઉપર સુંદર વિનોદ દેખાયો:

કોઈએ કોતરાવ્યું હતું:

'આંહીંથી જે પસાર થાય, એને કહેવાનું આટલું જ છે:

"એક વખત હું પણ તમારો જેવો જીવન્ત હતો. અને તમે એક વખત મારા જેવા ધૂળ-શાયી હશો. એટલે મારી પાછળ આવવાની તૈયારી રાખજો."

એની નીચે કોઈએ લખ્યું હતું:

"ભલે, અમે તમારી પાછળ આવવા તૈયાર છીએ: પણ તમે કયે રસ્તે ગયા છો, એ તો કહ્યું નહિ!"

⊙

પોતાને ઈશ્વર મદદ કરે માટે જે પ્રાર્થના કરે છે તે પ્રાર્થનાને કે ઈશ્વરને બેમાંથી એકેને સમજ્યો નથી. ઈશ્વર કોઈને મદદ ન કરી શકે. તો એ ઈશ્વર ન કહે; એ તો કેવળ રસ્તો જ બતાવી શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈશ્વરે માણુસને આંહીં મોકલ્યો છે એટલા માટે, કે એ જંતુને પણ માણુસ બનાવે; માણુસને જંતુ બનાવે, માટે નહિ.

⊙

પતન, વિકાસ, જય કે પરાજય—એ એક એક પળનાં રમકડાં છે; પણ એ એક એક પળ, વર્ષોની તાલીમનું ફળ છે.

⊙

કોઈ કે કહ્યું છે: 'યોગ્ય રીતે પૈસા મેળવવાવાળા વિરલ હશે;' પણ યોગ્ય રીતે ખરચવાવાળા તો અતિ વિરલ છે જ.'

⊙

જગતના આદિને અને અંતને કલ્પનાથી જાણો કે ન જાણો એ નિરર્થક છે, જો વર્તમાન જગતને જાણો નહિ તો!

⊙

માણસોએ સ્થાપેલી ન્યાયની અદાલતો જોઈને ઈશ્વર ખડખડાટ હસે છે અને બોલે છે: 'વાહ રે! તમામ જુઠાણાંનો જન્મ જ્યાંથી થાય છે, ત્યાં એ જ જુઠાણાંઓ પાછાં સત્ય શોધવા જાય છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરો શાસનકર્તા એ છે–જેના કામ વિષે લોકોને કોઈ દિવસ કાંઈ પ્રશ્ન ઉઠાવવો જ પડતો નથી. એના પોતાના અસ્તિત્વને એ જણાવા પણ દેતો નથી. વ્યવસ્થા–એવી કુદરતી વહેતી વસ્તુ બની રહે છે.

એનાથી બીજા નંબરનો એ છે–જેના શાસન વિષે લોકો પ્રશંસા કરે છે.

ત્રીજા પ્રકારનો–અધમ એ છે, જેનાથી લોકો ભય પામે છે.

હજુ એક અધમાધમ છે–એને લોકો ધિક્કારે છે. એના એક પણ વચનમાં કાંઈ સત્ય હોતું નથી.

મૌન એ ઉત્તમોત્તમ શાસનકર્તાની વાણી છે. ગમે તેમ શબ્દોની ફેંકાલોજી એ પ્રવચનપટુઓની વાણી છે.

૦

કેદખાનાંથી નહિ, વૃત્તિઓથી ડરતાં માણસ શીખશે, ત્યારે ન્યાયની 'કોર્ટો'માં સત્ય હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વખત એક જણાએ વિનોદ કર્યો: "કૃપણ જેવો કોઈ સુખી નથી. પૈસા બચાવવાનો આનંદ એને આનંદ આપે છે!'

બીજાએ તરત જવાબ વાળ્યો: "પણ એને એક જ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. પૈસા બચાવવાનો. પૈસા ખરચવાનો બીજો આનંદ એ ગુમાવે છે; માટે કૃપણ કરતાં એ સુખી છે, જે બચાવે છે ને વાપરે પણ છે."

⊙

આંહીં ક્યાંય ભય નથી, દોસ્ત! કેવળ ભયનો વિચાર જ ભય આપે છે. એ જ પ્રમાણે દુ:ખ, શોક, ગ્લાનિ, વિષાદ, બધાનું કુટુમ્બ આપણામાં વસે છે, ને આપણામાંથી જ પોતાની વસ્તી વધારે છે.

⊙

લોકોને વિશ્વાસમાં લેવાનો એક જ રાજમાર્ગ છે: નાટકિયા વેષ ન ભજવવા તે. નાટક લોકોને ત્યારે ગમે છે, જ્યારે એ નાટકરૂપે ભજવાય છે. પણ હરેક ક્રિયા જ્યારે નાટક થાય છે, ત્યારે એ અવિશ્વાસ પ્રેરે છે. –

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રેમમાં નિરાશ થવાનું એક જ કારણ છે. માણસો એને જ જીવન–સાગરનો અંત સમજે છે: ખરી રીતે એ શરૂઆત છે.

⊙

આજીવિકા એ જીવનપ્રાપ્તિ માટેનું એક સોપાન છે; માણસને મુખ્ય વસ્તુ, પ્રાપ્ત કરવાની, તે તો જીવન પોતે જ છે.

⊙

નિત્ય જીવનમાં રસ લેનારને જીવનનો એવો રસ મળશે કે જે અખૂટ તો હશે, પણ અમૃતસમો મધુર પણ હશે.

⊙

રસ, એ કવિતાનો વિષય નથી; જીવનમાંથી કવિતાને એ ઉછીનો મળ્યો છે.

⊙

કૃપા કરનારા દયાળુ દાતાઓને તમારા શાસનમાંથી દૂર કરો: નીતિ ન્યાયથી વરતનારાઓને માન આપો: તમે થોડા જ વખતમાં જોશો કે માણસાઈ પાછી ફરી રહી છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક જ્ઞાનીની પાસે કોઈ જ્ઞાન મેળવવા આવતો ત્યારે એ એને પૂછતો: 'ભાઈ! તમારે આ જ્ઞાન મેળવીને શું કરવું છે? હેતુ વિનાનું કામ તો ડાહ્યાને પણ મૂર્ખમાં ખપાવે.'

પેલો જો ઉત્તર આપે કે 'મહારાજ! મારે જ્ઞાન વડે મારો ઉદય કરવો છે, ગમે તેમ પણ એ ત્રીજું લોચન છે.' તો તે તરત કહેતા: 'તમારા અભ્યુદય માટે જ્ઞાન સિવાય બીજી પણ ઘણી વસ્તુ છે. એનો આશરો લો. જે વસ્તુને જ્ઞાન વિના મેળવી શકાતી જ નથી, એવી કોઈ વસ્તુની તમને લગની હોય તો જ આંહી આવો!'

કોઈ કહેતું: 'મારે મારી શક્તિ વધારવા માટે જ્ઞાનનો ખપ છે!' જ્ઞાની માથું ધુણાવતા: 'ના ભાઈ, શક્તિ માટે જ્ઞાનની ઉપાસના સિવાય બીજી ઘણી વસ્તુ છે.'

એમ ને એમ ઘણા માણસો આવ્યા ને ગયા. પછી તો આ જ્ઞાનીની વાત ઠેરઠેર ચાલી, કે એમની પાસે જ્ઞાન છે, એ એમને આપવું છે, પણ લેનારો કોઈ મળતો નથી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને વાત પણ સાચી હતી. લક્ષ્મી લેનારા હજાર નીકળે. સત્તાના વારસદાર સેંકડો મળે, પણ જ્ઞાનનો વારસો કોણ લે? અને લેવાય પણ શી રીતે?

છેવટે એક જુવાન આવ્યો. તેણે શાસ્ત્રાભ્યાસ કર્યો હતો. વિદ્યા મેળવી હતી. એની પાસે વાણીની સ્વચ્છતા હતી. પોતાની જાતને એ બરાબર વફાદાર હતો. તેણે માથું નમાવીને જ્ઞાનીને કહ્યું: 'મહારાજ! મારે શક્તિ માટે, સત્તા માટે, લક્ષ્મી માટે કે શોખ માટે જ્ઞાન જોઈતું નથી. કીર્તિ માટે પણ નહિ. પરોપકાર માટે પણ નહિ. સેવા વાસ્તે કે લોકકલ્યાણ માટે પણ નહિ. મારે તો મારી જાતને સંપૂર્ણ બનાવવી છે, માટે જ્ઞાન જોઇએ છે!'

અને જ્ઞાનીનાં નેત્ર આનંદથી ચમકી ઊઠ્યાં: તે દિવસે પહેલી વખત એણે પ્રેમથી કહ્યું 'વત્સ! તું આંહીં રહી જા. મારી વસ્તુનો વારસો તારે માટે છે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્ઞાન જાતને સંપૂર્ણ બનાવવા માટે છે. ને તે ક્રિયામાં જ ઘણી નાની ક્રિયાઓ–લોક-સંગ્રહની ને એવી–આવી જાય છે.

જ્ઞાનની આવી સમજણ, એનું નામ યોગ.

⊙

શોકને તરી જવાનો એક જ રાજમાર્ગ છે. 'હું જાણું છું' એમ ભૂલી જવું તે. જે જાણતો નથી, તે શોક પામતો નથી.

⊙

કૃત્રિમ જીવન ઓછું કરો. નફો ઘટાડો. તરત ન્યાયની કોર્ટો ઓછી થશે.

⊙

ન્યાય આપવાનું નાટક બંધ કરો. લોકો સામાન્ય સમજણથી તરત જીવતાં શીખી જશે.

⊙

માણસનું ડહાપણ, પોતાનો પાડોશી પસંદ કરવાની રીતમાં પણ દેખાઈ આવે છે. સંસ્કારી પાડોશ વિના શાંતિ રાખવી એ આકાશમાંથી કમળ લાવવા જેવી વાત છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસ જાતને જ્ઞાન, એકલું ડાહ્યાઓ આપતા નથી; મૂર્ખાઓ પણ આપે છે; અને કદાચ વધારે સફળ રીતે આપે છે.

⊙

નવા આવનારાની સાથે વાત કરતાં માણસ શંકા કરે છે; પણ નવાઈની વાત આ છે. નવા નવા વિચાર આવે, એના પરિચય વિષે એ કોઈ દિવસ શંકાશીલ થતો નથી. અને છતાં માણસને માણસ મારે, એના કરતાં એના પોતાના વિચારો, વધારે ટાઢો માર મારે છે.

⊙

સત્યને કોઈ જોઈ શકતું નથી એ ખરું; પણ એના વ્યાપક રૂપને જોઈ શકાય છે. એ વ્યાપક રૂપ તે આ વ્યવસ્થા. જ્યાં વ્યવસ્થા દેખાય ત્યાં ચોક્કસ માનજો કે સત્ય ક્યાંક પણ છે. છે ને છે.

⊙

ઈશ્વર છે એમ માનનારો એક જ રીતે પોતાની શ્રદ્ધાને વ્યક્ત કરી શકે. છેલ્લી પળ સુધી કામ કરીને.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે સાચવે છે તે ખૂએ છે; વિત્તને અને વિદ્યાને; વાપરે છે એ મેળવે છે, પણ વિવેકથી વાપરે છે એ તો ઘડે છે. અનેકને અને પોતાને.

⊙

થાક નહિ, થાક તો મને લાગે, અને સો કોઈને લાગે એમ હુ ઇચ્છું છું; એ કામ કર્યાની નિશાની છે. પણ મને હણી નાખ્યો છે નિરાશાએ; પણ કોઈ અધૂરી રહેલી આશામાંથી એ નથી જન્મી: એમ હોત તો પણ ઠીક હતું. પરંતુ જિંદગીમાં જ્યારે નાના માણસોના મોટા વેષ જોવા મળે છે, ત્યારે એક પ્રકારની ભયંકર નિરાશા આવે છે; લાગે છે કે આ રીતે એક દિવસ આંહીં કાંઈ જ નહિ હોય એમ તો નહિ થાય? આશા પણ નહિ હોય; નિરાશા પણ નહિ હોય; ઘોર અંધકાર જ હશે! એની તો આ આગાહી નહિ હોય?

⊙

તમે એમ માનો છો કે ઉપેક્ષા મને હણી શકશે? અંતઃકરણમાં મહાન સ્વપ્નનાં બીજ ત્યારે ઊગે છે–જ્યારે એને ઉપેક્ષાનાં જલ-સિંચન મળે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈક જ વખત આ બને છે. માણસને એની કવિતા મળે, અને એનું મૃત્યુ પણ મળે. એવું કવિતા ભરેલું મૃત્યુ, એ વળી જીવનના અનેક મહોત્સવો કરતાં પણ વધારે મહાન હોય છે. ક્રાઈસ્ટ જેવા કોઈકના જીવનમાં જ એ શક્ય હોય!

⊙

માણસને એક વસ્તુ ઘણી વખત જડતી નથી; જીવન વિતાવે તો પણ જડતી નથી; અને એની ખરી ભયંકર ગરીબી એ જ હોય છે. એને કોઈ દિવસ, બધું મળે, પણ એની પોતાની કવિતા મળતી નથી! જે પોતાની કવિતા મેળવી શકે એની સમૃદ્ધિનો પાર નથી. જે ન મેળવી શકે એની ગરીબીનો પણ પાર નથી. પણ વિરલ આત્મા તો એ છે કે, જે મેળવી શકે છે ને ટકાવી શકે છે.

⊙

મારે તો સૌન્દર્યની એ શક્તિ જોવી છે જે કોઈ પણ અણઘડ સાદાઈને 'સાદાઈ સાદાઈ' કહીને એનું કુકાવ્ય ન રચે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ એ સાદાઈમાં રહેલા જીવન કવિતાના આભરણને શોધી કાઢીને એમ બોલે કે જુઓ! આની પાસે તો આ છટા છે!

મારે તો આખા વિશ્વને સૌન્દર્યથી વ્યાપ્ત જોવું છે. સુંદરતા હશે ત્યાં સત્યને આવવું જ પડશે!

⊙

સૌંદર્યને જેણે સત્યનું દાસત્વ સોંપ્યું, એ માણસે સૌન્દર્યને અને સત્યને બન્નેને ગુમાવ્યાં, એણે બન્નેમાંથી એકેને નજરોનજર જોયાં જ ન હોય તો જ એમ બને. જોનારો તો જાણે છે કે જીવન-ઢાલની એક બાજુ ઉપર સત્ય છે એ ખરું: પણ બીજી બાજુ સૌન્દર્ય હોવાથી જ એ ઢાલ 'ઢાલ' બની છે! બીજી બાજુ સૌન્દર્ય ન હોત તો ત્યાં પણ કેવળ પોલાણ જ હોત!

⊙

કસોટીનો એક સ્પષ્ટ અર્થ છે. તમે સત્યને વળગ્યા છો કે સત્યાભાસને સત્યાભાસને થાક ચડે; સત્યને ઉત્સાહ આવે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સત્ય એના પૂજારીઓ સાથે મૃત્યુ પામે છે. હમેશ તો કેવળ એક જ પદાર્થ રહે છે સૌન્દર્ય. આખી પૃથ્વી નાશ પામે ત્યારે પણ જે એક પદાર્થ પોતાની રમણીય છટા દાખવતો અસ્તિત્વમાં રહેવાનો જ છે, તે પદાર્થ સૌન્દર્ય. આ સૌન્દર્યના દર્શનથી માણસને જ્ઞાનની કેડી મળે; અને એ કેડી એને સત્યનુ આસન દેખાડે; જેણે સૌન્દર્યનું મૂલ્યાંકન આવી રીતે જાણ્યું નથી, એણે મેળવેલું સત્ય, એ ખંડિત સત્ય છે.

⊙

એકનું સત્ય બીજાના સત્યથી તદ્દન જ જુદું હોય એમ પણ બને! કદીક કોઈ સત્ય લોકપ્રિય બનવાની તાકાત ધરાવતું હોય, તેથી વધારે વ્યાપ્ત થાય એમ પણ બને. પણ અંતે તો એ બન્નેના દર્શનમાં રહેલો સત્યનો જેટલો અંશ, એટલો જ એનો સ્વીકાર ટકી શકશે, બાકી તમામ વહેણમાં વહી જશે: ગમે તેટલો ઘોંઘાટ થાય છતાં; ગમે તેટલો પ્રચાર હોય છતાં; ગમે તેટલી વાતો કરો છતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુનિયામાં ખરો આનંદ, પોતાનાં સ્વપ્નાં રચવામાં રહ્યો છે. પાંચ વર્ષનો શિશુ પણ એ જાણે છે. ને સો વર્ષનો વૃદ્ધ પણ એની મીઠાશ માણે છે. સ્વપ્નમાં બુદ્ધિની શંકા નથી. લાગણીનો વેગ નથી. સ્વાર્થનો દોષ નથી. વિજયની એને તમન્ના નથી. પરાજયનો એને શોક નથી. આશા ફલિભૂત થવાની એને ઉતાવળ નથી. એની પોતાની સૃષ્ટિના આનંદની કોઈ પરિસીમા નથી.

એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ, દેખીતી રીતે અસત્ય છે, પરંતુ વ્યક્તિ જે કાંઈ છે, તે એના વડે છે, એ રીતે સત્ય પણ છે.

⊙

પશ્ચિમનું ભૂલવા જેવું હતું એનું કેળવણીએ અનુકરણ કર્યું; લેવા જેવું હતું, એને એણે વિસારી મૂક્યું; અપંગ માનવતા સરજી. કેવળ ખૂનનાં આંસુથી. હવે એ પ્રાયશ્ચિત કરે !

⊙

એ પ્રજા મરેલી પડી છે, જે પોતાનાં પ્રતીક પોતે ભૂલે છે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જૂનાને ફેરવવામાં વખત ન ગુમાવતા; નવાને ઘડવામાં વખત કાઢો. પ્રગતિશીલતા એમાં રહી છે. પણ ઘડવા ઘડવામાં ફેર છે: કેટલાક અવાજ કરે છે ને માને છે કે એ ઘડે છે; કેટલાક જાતને જ હોડમાં મૂકે છે; અને એ ખરેખર ઘડે છે.

⊙

પ્રયત્ન એવો હતો એ ખરું; મેં પણ માન્યું હતું કે તારે ચરણે ધરવા માટે મારી પાસે યશ હશે; લોકવ્યાપી કીર્તિ હશે; વિજયના પુષ્પગુચ્છ હશે; હૃદયનો આનંદ હશે; ફેરો સફળ કર્યાનો આત્મસંતોષ હશે.

આજે હું પછવાડે નજર ફેંકું છું, જે વાટ કાપી, તેના તરફ એક દૃષ્ટિ કરું છું; સ્વપ્નનાં ભગ્ન ખંડેરો સિવાય બીજું કાંઈ જ મારી નજરે ચડતું નથી. આખો માર્ગ પ્રયત્નની નિશાનીઓથી અંકિત છે, આખો રસ્તો પરાભવનાં પગલાંથી પથરાયેલો છે.

પણ મારા અંતરમાં ઊંડે ઊંડે એક એક મહાન આશ્વાસન છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેં જ કહ્યું નથી—કે પ્રયત્ન અને પુરુષાર્થથી વિજય લાવી શકે તો ભલે, પણ એ ન લાવી શકે, તો પરાજયના ટુકડા આંહીં મૂકી જજે. આંહીં વિજયની કાંઇ જ કિમ્મત નથી; પરાજયની કોઈ શરમ નથી. તેં જ આ નથી કહ્યું ?

એટલે તો હું મારા મહાન સ્વપ્નની ખંડિત મૂર્તિઓને, વિજયપ્રયાસના છિન્નભિન્ન અવશેષોને, મહામોલા હૃદયમાં સંઘરેલી આશાની સોનેરી વાદળીઓના કકડાઓને, એ સઘળાંને, લઈને તારે આંગણે આવ્યો છું.

⊙

શોક અને અ-શોક એ પણ એક જ માનસની બે બાજુ છે. જે એમ માને કે 'હું કરું છું.' એને શોક મળે; જે એમ માને કે 'મારે કરવાનું છે' એને અ-શોક.

ભૂલું પડી ગયેલું છોકરું પોતાનું ઘર અચાનક શોધી કાઢે, અને એના ચહેરા ઉપર સ્મિત ફરકી જાય—સંતોના ચહેરા ઉપર રમતું સ્મિત આ પ્રકારનું છે, માટે આકર્ષક છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરેખરો યોદ્ધો તો એ છે, જેનામાં લડવાનો જુસ્સો છે, પણ લડવા માટેનો ગુસ્સો નથી.

⊙

જીવન સાન્ત છે. પણ જ્ઞાન અનન્ત છે. એટલા માટે જીવનનો જે જે જ્ઞાન માટે ઉપયોગ કરે છે, તે અનન્તની ઉપાસના કરે છે.

⊙

શોકને તરી જવાનો એક જ રાજમાર્ગ છે. હું જાણું છું એ ભૂલી જવું તે-જે જાણતો નથી, તે શોક પામતો નથી.

⊙

સૌની પાસે એક વસ્તુ છે: 'અહમ્.' એ અહમ્'માંથી જ કેટલાકને આત્માની શોધ મળે છે; કેટલાકને કેવળ જંજાળ મળે છે; કેટલાકને કાંઇ જ મળતું નથી. 'અહમ્'ને-ક્રિયા-આનંદ આપે છે. પણ શક્તિનો ખ્યાલ એને હોતો નથી. શક્તિમાં ક્રિયા કરતાં પણ મૌન વધારે બલવાન છે એ સમજણ ઘણાને હોતી નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસ જેવી રીતે આવે છે, ચિંતા ઉપાધિ કે શોક વિના, એવી રીતે જે જીવન જીવી શકે, અને જીવનને છોડી શકે એને જીવનની ઝાંખી મળી ગઈ છે, એમ કહી શકાય.

⊙

ન્યાય આપવાનું બંધ કરો. લોકો સામાન્ય સમજણથી તરત જીવતાં શીખી જાશે.

⊙

જીવન સુંદર હોવું જોઈએ, ભવ્ય ન હોય તો ચાલે. સુંદરતા, જીવનનો કાવ્ય રસ જેવો ક્રમિક વિકાસ સૂચવે છે. ભવ્યતા, મહા-પ્રયત્નો માગી લે છે. હિમાદ્રિની ઉત્તુંગ શિખરા-વલિ આપણને મુગ્ધ બનાવી દે; પણ એની ખીણમાં છૂપાયેલી કોઈ મનોહર વાટિકા તો આપણને રોકી જ પાડે. ભગવાન તથાગતના ઉપદેશો આપણને ઘડીભર જાગ્રત કરી દે; પણ કોઇ અદૃશ્ય પરિમલ જેવી સાધ્વીની હૃદયગાથા તો આપણી બનીને આપણી સાથે રહે.

⊙

જીવનક્ષેત્રની અજબ મીઠાશ આમાં રહી છે; કોઈ મહાન સત્યશોધન માટે જાત ગાળવામાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનને ઘણા રમત માને છે. કેવળ જીવનકલાધરો જ જાણે છે કે એ રમત છે, પણ નીસરણી ચડવાની રમત છે.

⊙

તમારી અશક્તિનો પશ્ચાત્તાપ ન કરતા. ઈશ્વર દરેક માણસને એ જ આપી શકે—જે એ માણસ સાચી રીતે ઇચ્છી શકે. જેને મળ્યું નહિ—એણે આટલું જ સમજવું રહ્યું: અતળ ઉંડાણમાંથી એણે એ ઈચ્છ્યું નહિ.

⊙

સર્જકતા ત્યારે જ શકય બને, જ્યારે માણસ કયાંય વિરૂપતા ન દેખે! વિરૂપતા હોવી એ એક વસ્તુ છે. એને સમજવી બીજી જ વસ્તુ છે. તો દેખવી એ ત્રીજી જ વસ્તુ છે.

⊙

પેલા કવિએ શું કહ્યું હતું ખબર છે? હજારોનો ઘોંઘાટ નહિ, એક સાચો નિઃશ્વાસ, એક સાચો શબ્દ, ઇશ્વરચરણે જનાર એ વસ્તુ છે. ઘોંઘાટ તો આંહીં થાય છે, આંહીં રહે છે, ને આંહીં જ મરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સગડી સળગાવવામાં મદદ કરતું નથી, માટે ગણિત નકામું છે–અને સામાજિક અન્યાયનો બદલો અશક્તોને કૃત્રિમ શક્તિ આપીને–વિદ્યાધામોએ વાળવો જોઇએ–આપણો કેળવણી વિષેનો ઊંચામાં ઊંચો ખ્યાલ–હજી આટલામાં જ રમી રહ્યો છે!

⊙

આપણે એક વસ્તુ ગુમાવીએ ત્યારે અનાત્મ બનીએ: જીવનનો તાલ. જીવનનો તાલ એ જીવન વિષેની જીવન્ત શ્રદ્ધાની વસ્તુ છે.

⊙

વસ્તુ સહેલી છે એમ કહીને શિક્ષણ આપનારો માણસ શિક્ષણને અને શિષ્યને બન્નેને મૂર્ખ બનાવે છે. એણે કહેવાનું આ હતું. વસ્તુ સુંદર છે.

⊙

તમને મળેલી વિરોધાભાસી શક્તિઓનો તાર મેળવી જોજો. સંગીત ઊભું થાશે.

⊙

કૃત્રિમ જીવન ઓછું કરો. નફો ઘટાડો. તરત ન્યાયની કોટી ઓછી થશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાજદ્વારી પુરુષો ક્યારે સમજશે કે બધું ખરાબ છે એમ કહેવું એ અસત્ય છે; બધું સારું છે એમ કહેવું એ વધુ મોટું અસત્ય છે. સારામાં સારું હોય તેમાં જો કાંઈક ખરાબ ન હોય તો એ નકામું છે. ખરાબમાં ખરાબ હોય તેમાં જો કાંઈક સારું ન હોય તો એ પણ નકામું છે. સારા નરસા વડે જે શોભા બને છે તેને જ સંસાર કહે છે.

⊙

તમે કોઈની કૃપા મેળવવા યત્ન કરો એમાં લઘુતા રહી છે. કૃપા મેળવવાનો અર્થ ભયને બોલાવવો એવો થાય છે. જેની કૃપા મળે છે-તેની કૃપા ખોવાની પણ હરેક પળે શંકા રહે છે. કૃપા નહિ-કામ તમારું ધ્યેય બની રહો.

⊙

લોકોને વિશ્વાસમાં લેવાનો એક જ રાજમાર્ગ છેઃ નાટકીયા વેષ ન ભજવવા તે. નાટક લોકોને ત્યારે ગમે છે, જ્યારે એ નાટક રૂપે ભજવાય છે. પણ હરેક ક્રિયા જ્યારે નાટક થાય છે. ત્યારે એ અવિશ્વાસ પ્રેરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક માણુસ પાસે ઘણું દ્રવ્ય હતું. એટલે એના દાનશીલ સ્વભાવે ધન વાપરવા માંડ્યું. પણ એને થોડી લાલસા તો રહેતી. આ દાનધર્મનો કાંઇક-બદલો કીર્તિરૂપે કે મહત્તારૂપે, કોઈક રૂપે મળે તો સારું.

એના એક ગુરુ હતા. એના ઉપદેશથી આ ભાઈ સત્કાર્ય કરવા પ્રેરાયા હતા.

એક દિવસ ગુરુએ એક પથ્થર એને ભેટ મોકલ્યો. ઉપર લખ્યું 'સત્કાર્યનો બદલો.' પેલો માણુસ તો ઘણો ગુસ્સે થઈ ગયો. તેણે તો જે ઘા કર્યો તે પથ્થર ગયો નીચે. 'સત્કાર્યનો આ બદલો હોતો હશે?' તે ગુસ્સામાં બોલી ઊઠયો.

એટલામાં પેલા સાધુ ફરતા ફરતા ત્યાં આવ્યા. તેણે એને ધીમેથી કહ્યું. 'જો ભાઇ! હરેક પ્રકારની બદલાની ઈચ્છા, માણુસની પશુતાનો અંશ સૂચવે છે. પશુઓને પાળનારા શું કરે છે એ તપાસો. જંગલી હિંસક પશુઓને હેળવનારા પહેલાં તો એમને ખૂબ ગુસ્સે કરે છે, કે જેથી પાછળથી બતાવેલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રીતિ દ્વિગુણિત લાગે. એટલે પહેલાં આ કટુતા તમને મળી, હવે એમાં સાર હતો તે કહું! એ પથ્થરમાં એક રત્ન હતું!'

'હું!'

'હા. અદ્ભુત રત્ન હતું!'

એ સાંભળતાં તો પહેલો માણસ એ શોધવા માટે હવે આકાશપાતાળ એક કરવા લાગ્યો. એણે ખૂબ મથામણ કરી, પણ પછી રત્નનો પત્તો લાગ્યો નહિ!

ગુરુએ કહ્યું: 'રત્ન તો હવે મળવાનું હશે ત્યારે મળશે. પણ જેમ એ ખોવાયું તો પછી જડતું નથી, તેમ તમારી પાસે મૂળ તો થોડીક સદ્વૃત્તિની મૂડી છે. જો કીર્તિની એષણામાં એ ગોટવાઈ જાશે, તો કદાચ કીર્તિ મળશે, પણ જે રત્ન છે તે ખોવાઇ જાશે. એ સાચવવાનું રત્ન છે. તેં જોયું તો ખરું કે રત્ન ખોવાણા પછી મેળવવું મુશ્કેલ છે!'

પેલા માણસની આંખ ઊઘડી ગઈ. કીર્તિ મળે કે ન મળે એમ નહિ—સદ્વૃત્તિનો માર્ગ એનો પોતાનો બની જાય એ જરૂરનું હતું. હજી તો પારોરામાં પહેલી પૂણી હતી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમને કોઇ પૂછે કે તમારું જીવનસ્વપ્ન શું છે? પ્રત્યુત્તર આપજો કે 'અમારે માટે હવે કોઈ સ્વપ્ન રહ્યું નથી. ક્રિયાની રેખા જ રહી છે!'

તમને કોઈ પૂછે કે તમારો જીવનસિદ્ધાંત શું? જવાબ આપજો કે 'જીવનમાં વણી શકાય એવી ગમે તે નાનકડી વાત!'

કોઈ પૂછે કે તમારી આ શ્રદ્ધાનું તર્કશાસ્ત્ર શું? જવાબ દેજો કે 'અર્ધજ્ઞાનીઓ સાથે વાત કરવામાં કાંઈ મજા નથી!'

પણ એ ક્યારે?

આ ત્રણે ત્રણ વસ્તુઓ તમને પ્રાપ્ત થઇ હોય તો. બાકી મિથ્યાભિમાન પણ શક્તિનો ગૌરવ લેવા માંડે ત્યારે જાણવું કે હવે આ કરુણાન્ત જીવન નાટિકા નથી રહી, આ તો હવે ભટ્ટના ભોપાળાનો પ્રથમાંક છે!

⊙

તમામ જૂઠાણાંઓનો જન્મ જયાંથી થાય છે, ત્યાં એ જ જૂઠાણાંઓ, પાછાં સત્ય શોધવા જાય છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગઈ કાલે જે બીજ હતું, આવતી કાલે એ ફૂલ થશે.

⊙

ખરો શાસનકર્તા એ છે-જેના કામ વિષે લોકોને કોઇ દિવસ કાંઇ પ્રશ્ન ઉઠાવવો જ પડતો નથી. એના પોતાના અસ્તિત્વને એ જણાવા પણ દેતો નથી, વ્યવસ્થા-એવી કુદરતી વહેતી વસ્તુ બની રહે છે. એનાથી બીજા નંબરનો એ છે-જેના શાસન વિષે લોકો પ્રશંસા કરે છે.

ત્રીજા પ્રકારનો-અધમ એ છે, જેનાથી લોકો ભય પામે છે.

હજુ એક અધમાધમ છે-એને લોકો ધિક્કારે છે. એના એક પણ વચનમાં કાંઈ સત્ય હોતું નથી. મૌન એ ઉત્તમોત્તમ શાસનકર્મોની વાણી છે. ગમે તેમ શબ્દોની ફેંકોલોજી એ પ્રવચન-પટુઓની લાણી છે.

⊙

મહત્તા પ્રાપ્ત કરવી એ સદભાગ્ય છે; માનવતા પ્રાપ્ત કરવી, એ તો સ્વર્ગીય વસ્તુ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરુણા, પ્રીતિ અને દયા એ ત્રણે ભાવનાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવવો જરૂરી છે. એમ તો આપણા મનમાં જેટલા ભાવ ઊઠે, જે જે ઊર્મિ જાગે, એ બધાનું માપ લેવું જરૂરી છે. પણ આ ત્રણમાં દયા એ કનિષ્ઠ છે. એમાં માણસ જાણે કાંઈ ઉપકાર કરતો હોય તેવો ખ્યાલ રહે છે. પ્રીતિ કે પ્રેમ એનાથી વધુ ઉત્તમ છે. પણ કરુણા, એ તમામ માટે, ચિત્તની સહાનુભૂતિભરી અવસ્થા છે, ને તેથી સૌથી એ ઉત્તમ છે. પરંતુ એમાંથી સાર કાઢવાનો છે તે એ કે સામાન્ય રીતે માણસને દયા આવે એટલે પાઈ પૈસો આપે, એટલે એને જીવનમાં ક્રિયા કર્યાનો સંતોષ થઈ જાય છે. એથી કરીને ચિત્તમાં ઉદ્‌ભવેલા આ ભાવનો જે અભ્યાસ થવો જોઈએ તે થતો નથી. ખરી રીતે આ પ્રમાણે દયાની વિચારસરણીમાં જો વિવેક મેળવવામાં આવે, તો એમાંથી માનવપ્રીતિનો જન્મ થાય. અને માનવપ્રીતિ માનવને વિશ્વમાં કરુણાનું સ્થાન શું છે તે સમજાવે. આ પ્રમાણે તો આપણા ચિત્તના ઘણા વ્યવહાર અભ્યાસ માગી લે તેવા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કૃપા કરનારા દયાળુ દાતાઓને તમારા શાસનમાંથી દૂર કરો : નીતિન્યાયથી વર્તનારાઓને માન આપો : તમે થોડા જ વખતમાં જોશો કે માણસાઈ પાછી ફરી રહી છે! —

⊙

માણસોએ સ્થાપેલી ન્યાયની અદાલતો જોઈને ઇશ્વર ખડખડાટ હસે છે, અને બોલે છે વાહ રે!

⊙

કેટલાકને ખબર નથી. માણસના અંતરમાં વસી રહેલાં ક્રોધ અને ધિક્કારને ભેગાં કરીએ, તો ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં દુનિયા નાશ પામે. એ ભેગાં નથી થતાં, તેથી જ વ્યવહાર ચાલે છે.

⊙

માણસે ગઇ કાલે કર્યું એ એનું બીજ હતું. આવતી કાલે પુષ્પ હશે. એટલે એ કોઇને છેતરવાની હોંશિયારી રાખતો હોય તો વ્યર્થ છે! કુદરત છેતરતી નથી અને છેતરાતી પણ નથી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુન્યવી ડહાપણના પુસ્તકમાં એકનો આંકડો નથી, એટલે તો એ ડહાપણ આવી શકે છે. મેં ત્રણ વખત કર્યું કે પાંચ વખત કર્યું એવું અહમ્ થાય ત્યારે અજ્ઞાનને રસ્તો મળે.

⊙

શબ્દવ્યવહાર કરતાં એક વધુ ગંભીર વ્યવહાર વિષે માણસને કાંઈ ખબર નથી—એના પોતાના વિચાર વિષે. એ તો ઠીક. પણ એ વિષે જાણવા જેવું છે એમ એ માનતો પણ નથી! ખરી નવાઈ તો એ છે!

⊙

મારી સમજણ જ સાચી છે એવું અભિમાન છોડી દો; તમને જીવનમાં શોક જોવા નહિ મળે.

⊙

નવા વિચારને દોડીને ભેટનારો શિશુ. એને ગ્રહણ કરવા મથનારો જુવાન. એનાથી ભડકનારો વૃદ્ધ.

⊙

ખરો મહાન પુરુષ તે છે, જે પોતાનું શિશુત્વ કોઈ દિવસ ગુમાવતો નથી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિચાર કરતાં એક વધુ બળવાન શક્તિ માણસ પાસે છે. એની સંસ્કારી હવા. એ હવા જ્યારે ઊભી થાય–ત્યારે માણસ ખરા અર્થમાં માણસ જેવો લાગે.

⊙

માણસ ક્યારે સમજશે કે પૃથ્વીનું કેન્દ્ર એનામાં નથી, પણ એ પૃથ્વીના કેન્દ્રમાં છે!

⊙

દયા એ તો અરધો જ ન્યાય છે: સંપૂર્ણ ન્યાય તો સક્રિય સહાનુભૂતિમાં રહ્યો છે.

⊙

જેને પૌરુષ ગુણો ગમે છે, અને છતાં જે સ્ત્રી–ગુણોને મહત્ત્વના માને છે, તેના તરફ આખી દુનિયાને આકર્ષણ થશે. કારણ કે ન્યાય, સત્ય, પરાક્રમ, પુરુષાર્થ એ મહત્ત્વનાં છે; પણ પ્રીતિ, સહાનુભૂતિ, કરુણા એટલાં જ મહત્ત્વનાં છે. જે આ પ્રમાણે પુરુષના અને સ્ત્રીના ગુણોનો સમન્વય સાધી શકે છે તેને દેવો દુર્લભ એવી શિશુ અવસ્થા આપે છે. એટલે એ શિશુ જેવો નિર્દોષ બને છે. અને એના જેવો જ સૌનો પ્રીતિપાત્ર થઇ રહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપકાર કરવાની વૃત્તિને, દયા કરવાની વૃત્તિને, નિર્મૂલ કરો; એને બદલે ન્યાય આપવાની વૃત્તિ કેળવો. લોકસંસ્કાર એનાથી સ્થિર સ્વરૂપ પકડે.

⊙

'આમ નહિ ને આમ' એવી ગંભીરતા ભરેલી આજ્ઞાને બદલે, સામાન્ય જ્ઞાન ફેલાવો. એક હજાર ગણો વધારે ઉપકાર એ રીતે કરી શકાય.

⊙

નબળો માણસ નીતિનાં ચાલુ ધોરણ સ્વીકારી લે છેઃ સમર્થ માણસ જ પોતે પોતાની નીતિનાં ધોરણ ઘડે છે.

⊙

જેને ગૌરવનું ભાન છે, અને છતાં જે નમ્ર છે, જેને દુર્ગુણનો પડછાયો ગમતો નથી, છતાં જે કેવળ સદ્‌ગુણનો જ મહિમા ગાતો ફરતો નથી, ધોળું શું છે એ જે સમજે છે, છતાં કાળા વિષે જે ઉદાસીન નથી, એ દુનિયાનું સામાન્ય નીતિ ધોરણ ઘડી શકે છે; —એવું ધોરણ કે જે તમામને થોડા ઊંચા લે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજ્ઞ તે છે, જે પોતાનું કહેવાય તેવું કાંઈ રાખતો નથી. એ જાણે છે કે કાં તો બધું જ પોતાનું છે, અથવા તો કાંઈ જ પોતાનું નથી. અને તેથી એ લોકના આત્માને પોતાનો આત્મા માને છે. એટલે એ ભલમનસાઈને તો ભલમનસાઈનો જવાબ વાળે છે, પણ બુરાઇનો જવાબ પણ ભલમનસાઈથી વાળે છે, ને એ પ્રમાણે ભલમનસાઇનું વર્ચસ્વ સ્થાપે છે. એ વિશ્વાસઘાતનો બદલો પણ વિશ્વાસથી વાળે છે. કારણ કે એ જાણે છે કે એ જ રીતે વિશ્વાસનું વાતાવરણ પેદા થઈ શકે.

⊙

સારામાં સારો સૈનિક તે છે, જે લડે છે, પણ લડાયક વૃત્તિ રાખતો નથી. સારામાં સારો લડવૈયો તે છે, જે વીર છે, પણ ઝનૂની નથી. સારામાં સારો સરદાર લડાઇમાં ગયા વિના લડાઈ જીતે છે. સારામાં સારો માલિક પોતાને નોકરોનો નોકર માને છે, એટલે કે માણસોની શક્તિનો તેને ઉપયોગ લેતાં આવડે છે: આનો અર્થ જ પૃથ્વીમાં સ્વર્ગ એવો થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શબ્દો બોલવા ત્યારે છાજે, જ્યારે અનુભવ હોય. કામ કરવું ત્યારે શોભે, જ્યારે સંયમ હોય. શબ્દો બોલવામાં સહેલા છે; વ્યવહારમાં ઉતારવા એટલા સહેલા નથી.

⊙

જે જાણે છે તે બોલતો નથી.
જે બોલબોલ કરે છે, તે જાણતો નથી.
જે સાચો છે તે પ્રદર્શન કરતો નથી.
જે પ્રદર્શન કર્યા કરે છે તે સાચો નથી.

જે સદ્ગુણી છે તે લડાઈ નોતરતો નથી, નોતરે છે તો હારતો નથી; હારે છે તો પરાજય પામતો નથી.

જે પોતાને વિદ્વાન માને છે તે વિદ્વાન નથી. કારણ કે ખરી વસ્તુ તે છે જે અગાધ છે, અને અગાધને તળિયે બેઠી છે.

⊙

જે બીજાને ચાહે છે, એને બીજા ચાહે છે. જે બીજાને માન આપે છે, તે પોતે માન મેળવે છે. જે બીજાને ધિક્કારે છે, તે ધિક્કારની હવા ઊભી કરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસનો સ્વભાવ વર્તુળમાં ઘૂમતા અંધિયાર પાણી જેવો છે. એ શક્તિનો આવિર્ભાવ બતાવે છે. એને માટે કોઇ પણ દિશામાં યોગ્ય કામની નીક બનાવો અને તમને આશ્ચર્ય થશે, તમને માણસમાં રહેલો અદ્ભુત માણસ જોવા મળશે.

⊙

માણસનો હઠાગ્રહ એને પશુતા પણ આપી શકે; અને એજ હઠાગ્રહ એને વિજય પણ અપાવી શકે. બન્ને હઠાગ્રહ વચ્ચે તફાવત આટલો જ છે. એકમાં એ પોતાના અભિમાનનો પોતે દાસ છે, બીજામાં એ દાસ નથી; અભિમાન અંશને સમજનારુ કોઇ તત્ત્વ ત્યાં કામ કરતું હોય છે.

⊙

વિદ્વાનોની એક વિવેચનભૂમિકા સમજવા જેવી છે. જે પોતાના જમાનાના વિદ્વાનોને મિત્ર બનાવી શકે છે, તે વિદ્વાન જ પ્રાચીન વિદ્વાનોને ન્યાય આપી શકે છે. ન્યાય આપનારી શક્તિ બુદ્ધિમાં નથી રહેતી. એ પણ પ્રેમનો એક પ્રકાર છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસ અને પ્રાણી વચ્ચેનો તફાવત ઘણો જ ઓછો છે. ટાણું મળે છે કે તરત જ માણસ પ્રાણી બની જાય છે. જેનું ઘડતર સાચું હોય, એ જ એવે વખતે પણ પોતાની મનોભૂમિની તુલા જાળવી શકે.

⊙

જેમ પાણી નીચે જ વહે છે, ઊંચે જતું નથી—એ કુદરતનો ક્રમ છે, તેમ માણસને સારું થવું ગમે છે, કોઈને નરસું થાવું ગમતું નથી. માત્ર શી રીતે એ સિદ્ધિ પોતે મેળવે એની સમજણ નહિ હોવાથી જ આપણને દુષ્ટ તત્ત્વોનો ભેટો થાય છે. જે પોતાના જાતઅભ્યાસમાં તલ્લીન થાય છે, તેને એક અદ્‌ભુત આશ્ચર્ય જોવા મળે છે; દરેકમાં એ પોતાની જ નબળાઈ અને પોતાનું જ સામર્થ્ય જોઈ શકશે.

⊙

આપણામાં જે છે તે સંપૂર્ણ સ્વરૂપનું છે. એને સંપૂર્ણ કરવા માટે બહારથી કાંઈ લાવવું પડે તેમ નથી, પણ અંદરથી ઘણું બહાર લાવવું પડે તેમ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માનવતાને સમૂળગો હણનારો કોઈપણ ‘ એટમ ’ કોઈ દિવસ આવવાનો નથી. વિનિપાત, વિલાપ, વિનાશ અને સર્વનાશની વચ્ચે પણ થોડીઘણી માનવતા તો હમેશાં જીવવાની જ છે. અને અંતે એટલા અમૃતકુંભ વડે જ ઝેરના સાગર ઉલેચાવાના છે.

⊙

જ્ઞાન શું છે એ પણ સમજવા જેવી વાત છે. જ્ઞાન એટલે સમજણ એમ આપણે સમજીએ છીએ. એ સમજણ અધૂરી છે. જ્ઞાન એટલે સમજણ એટલું જ પૂરતું નથી. આપણી બિનસમજણની સમજણ—આપણા અજ્ઞાનની સમજણ, એ પણ જ્ઞાન છે, અને એ ‘ પણ ’ જ્ઞાન છે, એમ નહિ, એ જ જ્ઞાન છે.

⊙

પરિપૂર્ણ પ્રકાશ જો માણસને મળે, અને અવાજનો પણ પૂરેપૂરો ઘોષ એના કાનમાં પડે, તો શું થાય ખબર છે ? એટલા પ્રકાશથી એ આંધળો થાય; અવાજથી બહેરો થાય. પછી એને માટે સાંભળવાનું કાંઈ જ ન હોય. જોવાનું પણ કાંઇ જ ન હોય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યારે. માણસ પોતાના જ્ઞાનમાં પોતે મગ્ન રહે છે, એમાં આનંદ નિહાળે છે, ત્યારે એ પોતાની જૂની જ્ઞાનસમૃદ્ધિને હમેશાં વધારતો રહે છે. જ્ઞાનમાં રમમાણ રહેનારો આવો મનુષ્ય ઉત્તમ શિક્ષક થઈ શકે.

પણ કેટલીક વખત વાણીના આનંદ કરતાં કાર્યનો આનંદ ઘણો વધારે બળવાન હોય છે. એવો માણસ બોલતો નથી, કરી દેખાડે છે અને કરી દેખાડયા પછી, કાર્યને અનુરૂપ એવી વાણી આવે છે. આ માણસને તમે શ્રેષ્ઠ—નરોત્તમ ગણી શકો. એ સૌને દોરવા માટે છે. આવા માણસનું મન પક્ષપાતથી પર હોય છે. ક્ષુદ્ર માણસનું મન જ પક્ષપાતી હોય છે. અને પોતાના એ પક્ષપાતને ટકાવવા એ આકાશપાતાળ એક કરતો હોય છે. આવો ક્ષુદ્ર માણસ રાજકર્તા તરીકે તદ્દન નાલાયક ગણાવો જોઈએ.

⊙

અત્યારની કેળવણી પામેલા માણસની પાસેથી, જે વિષયમાં એ નિષ્ણાત હોવાનો દાવો કરે છે એ વિષય લઈ લો,—એટલે પછી એ ઢોર જેવો જણાશે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનની કરુણતા હૃદયની વિશાળતા પ્રમાણે વધે છે અને ઘટે છે. મહાન હૃદય, તો મહાન શોક.

⊙

ઈશ્વરને ધિક્કારનાર કરતાં, ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ કરનારો માણસ, માણસો પ્રત્યેના વર્તનમાં ક્યારે ઓછો ક્રૂર નીકળ્યો છે? ક્રૂરતા નાસ્તિકતાથી થાય કે અતિ અંધશ્રદ્ધાથી થાય, તેમાં કાંઈ જ ફેર પડતો નથી. કારણ કે છેવટે તો ઇશ્વર શું બનશે, ક્રૂર કે અક્રૂર એનો આધાર ઈશ્વર ઉપર નથી;—માણસ, ઇશ્વર વિષે કેવી રીતે વિચાર કરે છે, એના ઉપર એનો આધાર છે.

⊙

ડહાપણને માણસ સદ્ગુણ કહે છે, ત્યાં સુધી એ પોતાને સંસ્કારી ન ગણે તો સારું!

⊙

ઓછામાં ઓછી ફરિયાદ કરીને વધુમાં વધુ સહન કરવાની શક્તિ કેળવવી, બુદ્ધિનું એ પણ એક માપ હોઈ શકે; કદાચ ધાર્યો પાસો પાર પાડવાની શાંત શક્તિ એ જ રીતે મેળવી લેવાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાની જાતને જાણવી એ એક વસ્તુ છે; એને સુધારવી એ તદ્દન જુદી જ પ્રક્રિયા છે. ઘણા માણસો પોતાની જાતની નબળાઈ જાણી શકયા છે, પણ એને સુધારનારા તો હમેશાં વિરલ જ રહ્યા છે.

⊙

સેંકડોનાં જીવન, વિવાહ, વેવિશાળમાં ને ઘરવખરી વસાવવામાં સમાપ્ત થતાં નથી? જીવન વિષેનો આવો ખ્યાલ જ એમને પરંપરામાં મળ્યો હતો. અને એ ખ્યાલ જ પરંપરામાં ચાલવાનો પણ છે.

પરંતુ જીવનનો વધારે ઉન્નત દૃષ્ટિવાળો બીજો એક ખૂણો પણ છે, એ સમજણ ક્યારે સામાન્ય બનશે? અને એવી સમજણ વિના માણસ જાત, માણસ તરીકે આગળ વધી શકે ખરી?

⊙

સ્ત્રીઓ વધારે સહન કરી શકે છે, એનો એક અર્થ આ નહિ, કે એ વધારે બુદ્ધિશાળી અને વધારે બળવાન પણ છે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસ શી રીતે મૃત્યુ પામ્યો એ મને કહો અને એ શી રીતે જીવ્યો હતો એ હું તમને કહી દઉં !

⊙

જીવન, એક રીતે ગણો તો, પરિસ્થિતિ પ્રમાણે રૂપરંગ ફેરવનાર વસ્તુ છે. માત્ર મૃત્યુ જ માણસનું 'જીવનનું પણ જીવન' છે !

⊙

જે પૂર્વગ્રહો છોડી શકે, ભય છોડે, ને દંભ તજી દે, કેવળ એ માણસ જ નવજીવનનો પાયો નાખી શકે.

⊙

આ એક નવાઈની વાત તો નિહાળો ! એ શ્રીમંત હતા એટલે એમણે અમારી સામે રૂપાનો ઢગલો કર્યો, મિજબાનીઓ આપી, અમારો સત્કાર કર્યો.

અને બદલામાં, એમની આ ઉદારતાએ અમારાં હૃદય જીતી લીધાં !

અને છતાં એ તો એમ માનતા હતા કે એમને કાંઈ નથી મળ્યું ! નવાઈની વાત છે ને !

પુસ્તકાલય
ગુરુકુલ કાંગડી
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તાલાપનું ખરું રહસ્ય આ નહિ ? આપણે આપણી જાતને જાણવા મથતા હોઈએ એ વાર્તાલાપ. બીજો બધો પ્રલાપ.

⊙

પ્રેમને કેળવનારે આ વસ્તુ પણ કેળવવી રહી: અન્યાય, અણુસમજણ અને અણઘડ ઉપાલંભને સહન કરવાની શક્તિ.

⊙

ગધેડાં તો ઠીક હવે, રણક્ષેત્રમાં ઊભાં નથી રહી શકતાં તે, એમણે આવી રણભેરી ક્યારે સાંભળી હોય? પણ નવાઇની વાત તો આ છે, ગજરાજ પાછા હઠી રહ્યા છે!

⊙

ઈશ્વરે દયા કરીને જ આપણને ઇંદ્રિયોની નબળાઈ આપી છે. એથી સંસારનો રસાસ્વાદ માણતા માણતા આપણે સંસ્કાર જીવનનો પાયો નાખી શકીએ!

સંસારને આમ સમજે એ સંસ્કાર ઘડે, કારણકે કોઈ અતિમાંથી નહિ, બે તુલામાંથી, જીવનનું માપ કાઢવાનું છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે માણુસ ક્યારે મરવું એનો તાત્કાલિક નિશ્ચય કરી શકે છે, એ માણુસમાં ખરું વીરત્વ વસે છે.

⊙

કોન્ફ્યુશ્યસનો એક સુંદર એકરાર છે:

પંદર સત્તર વર્ષે વિદ્યાપ્રીતિ એ મારું ધન હતું. પણ ત્રીસની ઉમ્મરે એ પ્રીતિએ નવું રૂપ લીધું. વિદ્યાપ્રીતિને સ્થાને પછી સિદ્ધાંતની દ્રઢતા આવી. ચાલીસ વર્ષની વયે તમામ શંકાઓ શમી ગઈ. પચાસ વર્ષની વયે શ્રદ્ધા જન્મી. સાઠ વર્ષની વયે,મને બીજાની વાણીમાં રહેલ સત્યાંશ સમજાવા માંડચો. સિત્તેરની વયે હું અંતઃકરણની વાણીને શ્રદ્ધાથી અનુસરવાનું બળ પ્રાપ્ત કરી શકચો. અંતઃકરણની વાણી અને સત્ય એ બન્ને પછી અભિન્ન બનતાં ગયાં. મારા જીવનપંથમાં આવો કોઈ ક્રમ મને દેખાયો છે.

માણુસને જીવનપંથનું દર્શન કરાવવા અનેક રસ્તાઓ મળી રહે છે.

માણુસ પોતાના હેતુની પોતે પરીક્ષા કરતો રહે એ એનું સાચું સ્વરૂપ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટોળાં જ્યારે સદ્‌ગુણને પંથે વળે છે, ત્યારે એમને માટે એ ઘડીભરની નિદ્રા હોય છે. એ સ્વભાવ પરિવર્તન નથી, કે પ્રગતિનો પંથ પણ નથી. કારણ કે એમાં અંદરની સમજણ નથી.

⊙

દીવાનાપણું અને ડહાપણ—એ બેની વચ્ચે આટલો જ તફાવત છે: દીવાનાપણું પોતે શું જાણે છે એની એને ખબર હોતી નથી: અને પોતે જે નથી જાણતો, તે પોતે જાણે છે, એમ એ માને છે. ડહાપણ, પોતે શું જાણે છે, એ જાણે છે. અને પોતે જે નથી જાણતો એ વિષે એ મૌન કેળવે છે. આ દૃષ્ટિએ થોડુંઘણું દીવાનાપણું એ લગભગ દરેકે દરેક મનુષ્યને મળેલો વારસો છે.

⊙

રેખાચિત્ર, એ ચિત્રકલામાં સર્વોત્તમ સિદ્ધિ એટલા માટે મનાય છે કે, જીવનમાં પણ જે માણસ રેખા દોરી શકે છે, મર્યાદા સમજી શકે છે, તે માણસ જ પોતાનું જીવન ઘડી શકે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાનામાં શું નથી એ જાણવામાં વિવેક છે, પણ એ સામર્થ્ય નથી. સામર્થ્ય તો પોતે અમુક પ્રસંગે અમુક રીતે જ વર્તશે એવા ચોક્કસ જ્ઞાનમાં રહ્યું છે.

⊙

'આજ નહિ તો એક દિવસ' એવી મહાન આશા વડે જે માણસ પોતાનું જીવનનાવ હંકારે છે, તે માણસ પોતાની આસપાસ એક એવું વજ્રકવચ રચે છે કે, એને માટે જીવનની કોઈપણ આફત એ આફતરૂપ બની નથી, એને માટે દરેક આફત, એ નવા પરાક્રમની ભૂમિકા બની રહે છે. આવી અમરઆશાની સંજીવિની કોની પાસે આવે ખબર છે? શ્રદ્ધાળુ ભક્તજન પાસે. સંસ્કારિતા સજીવન કરનાર દેશપ્રેમી પાસે. વિદ્યાને વરેલા અસલી વિદ્યાભક્ત પાસે. અને પોતાના હેતુ માટે મરવા નીકળેલા મરજીવા પાસે. ગમે તેવા કપરા સંયોગોમાં પણ જે નિરાશ થતો નથી, એને માટે કોઈ પરાજય નથી. એ જાણે છે કે વિજય અને પરાજય બન્ને ક્ષણજીવી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રશાંત મહાસાગરના જેવી ચિત્તશાંતિ મેળવવા માટે માણસે ત્રણ વસ્તુઓનો અભ્યાસ કરવો પડે છે. આશાનો, અહંકારનો અને ભયનો. એ ત્રણ વસ્તુઓના અભ્યાસમાંથી એને પોતાનો માર્ગ દેખાશે. એમાંથી એને નિરાશા, નિરહંકાર, અને નિર્ભયતા એ ત્રણ જડશે. આ ત્રણ વસ્તુઓ જ્યાં સુધી નથી, ત્યાં સુધી ચિત્તશાંતિ પણ નથી.

⊙

જે માણસ ભૂતકાલમાં દૃષ્ટિ કરતો નથી, અને ભવિષ્યમાં પણ દૃષ્ટિ કરવાનો અધિકાર નથી. કેવળ વર્તમાનરંગી જીવન ઉપર દૃષ્ટિ રાખનારો વર્તમાનને પણ સમજવાનો નથી. વ્યક્તિના પોતાના અંતરંગી જીવન માટે આ જેટલું સાચું છે, એટલું જ એ રાષ્ટ્રના વિશાળ વ્યાપક જીવન માટે પણ સાચું છે.

⊖

મને તો આ લાગ્યું છે. જીવનને સંપૂર્ણ સંસ્કારી બનાવવા માટે રોટલાને ને કવિતાને બન્નેને, ગમે ત્યાંથી શોધી કાઢીને મિત્ર બનાવવાં જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે માણસ પોતાનો મત ફેરવવા માટે તૈયાર હોતો નથી તે માણસને ખરી રીતે મત હોતો નથી. તે પોતાના પૂર્વગ્રહને પોતાનો મત ગણે છે. મત ફરે છે, પૂર્વગ્રહો ફરતા નથી.

૦

કેટલાક મનુષ્યો કૃત્રિમ વિનમ્રતા ધારણ કરે છે. એ સ્વાંગ એમના કાર્યને એટલું બધું શિથિલ કરી દે છે કે એ જાળમાંથી એ પોતે નીકળી શકતા નથી, અને સાચો જીવન-પ્રકાશ મેળવી શકતા નથી. આપણું ચિત્ત આપણી વૃત્તિઓનો રંગ ધારણ કરે છે. એનું નામ માયા. માયા એટલે જે નથી તે ત્યાં છે એમ માનવું તે. માણસ કોઈપણ કારણથી નિરાશ થાય ત્યારે એને જીવનની તમામ ક્રિયાઓમાંથી ઘેરા રંગ ઊઠતા લાગે છે. એક ઘડીભર જો એ પોતાની વૃત્તિનું પૃથક્કરણ કરવા થોભે તો તરત એને થોડોઘણો પણ પ્રકાશ મળે. માણસને આવી રીતે થોભતાં શીખવવું, કોઈ પણ ક્રિયા એ કરે, વાણીથી, મનથી કે વર્તનથી, તે પહેલાં એક ક્ષણ પણ એ થોભતાં શીખે એવું શીખવવું, તેનું નામ કેળવણી. એનું નામ જ સંસ્કારિતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપત્તિ સહન કરવાની શક્તિ વિરલ છે, પણ સંપત્તિ સહન કરવાની શક્તિ તો અતિ વિરલ છે.

⊙

એક અંગ્રેજી વાક્યમાં નાનું સરખું નિત્યજીવનનું સુંદર સત્ય વણાયેલું જોવામાં આવ્યું હતું. એક માણસ પોતાની નિત્યની ઈશ્વરી પ્રાર્થનામાં આટલું જ માગતો : 'હે પ્રભુ ! આજનો મારો વિચાર એ મારો પોતાનો જ હો, નવીન હો, ને ગઈ કાલનું માત્ર અનુકરણ ન હો !'

⊙

પોતાની પાસે જે વસ્તુ હોય તે વસ્તુનું અભિમાન હોવું એમાં શ્રીમંતાઈ વસી રહી છે. માણસને શ્રીમંતાઈનો શાપ હોવા માટે શ્રીમંત થવાનું જરૂરી હોતું નથી. જે માણસ પોતાની બુદ્ધિનું અભિમાન કરે, દલીલશક્તિનું અભિમાન કરે, ધાર્મિકતાનું અભિમાન કરે, ગમે તેનું અભિમાન કરે, એ સાથે જ એનામાં શ્રીમંતાઈનો શાપ પ્રવેશે ! એની સઘળી ક્રિયાઓ ઉપર એ શાપનો પડછાયો બેસે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણુસને લડવા માટે વસ્તુસ્થિતિની જરૂર પડતી નથી: એની કલ્પના વસ્તુસ્થિતિ જન્માવે છે. ઘણીખરી લડાઈઓ, નાની કે મોટી, કલ્પનામાંથી જન્મે છે ને કલ્પના વડે જ જીવે છે. એ એ જ કલ્પના છે, જેના વડે માણસ સમર્થમાં સમર્થ વ્યક્તિત્વ ધારી શકે; અને એ એજ કલ્પના છે જેના વડે એ હીનમાં હીન વર્તન રાખી શકે. વસ્તુ નહિ, વ્યક્તિત્વ સર્વસ્વ છે, એનું જ એ ઉદાહરણ છે.

⊙

અતિશ્રમ અને અશ્રમ એને શી રીતે શ્રમમાં પલટાવવો એ આજનો મોટામાં મોટો પ્રશ્ન છે. એના પ્રત્યુત્તરમાં અને એ પ્રત્યુત્તર આપવાની રીતિમાં દુનિયાની શાંતિ–અશાંતિ ઝોલાં ખાય છે. જે દેશ એનો પ્રત્યુત્તર શોધી આપશે તે દુનિયાને નવો સંદેશો આપી શકશે.

⊙

ધર્મનું સ્થાન જ, કાં તો માણસની અંદર, અથવા તો ક્યાંય નહિ. જેની પાસે અંદરનો રસ નથી, એને બહારથી ક્યાંયથી એ મળવાનો નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણામાં કેટલી અસત્ ક્રિયા રહી છે એનું આપણને જ્ઞાન નથી– અથવા જ્ઞાન છે તો એ પોતાની હોવાથી એના પ્રત્યે આપણને તિરસ્કાર નથી; એટલે જ આપણે સજ્જન અને દુર્જન એવા બે ભેદ પાડી શકીએ છીએ. બાકી સારામાં સારો મનુષ્ય, એના કોઈક અંશમાં દુષ્ટ છે: અને દુષ્ટમાં દુષ્ટ મનુષ્ય, એના કોઇક અંશમાં સજ્જન પણ છે. અને એ બન્ને આપણામાં જ વસે છે સજ્જન અને દુર્જન.

⊙

બર્નાર્ડ શો કહેતો લડાઈઓ વારંવાર આવે છે, કારણ કે હરેક દેશ, જેમનું ખરું સ્થાન ભાઠિયારખાનામાં હોઈ શકે, એમને દેશની મહાસભામાં મહામંત્રીપદે સ્થાપવામાં ભાગ લે છે! રાજદ્વારી જીવનમાં પડેલો આવો માણસ પછી પોતાને મહાન ગણે છે, એટલું જ નહિ, પણ પોતાના કરતાં કોઈ મહાન હોઈ શકે એ માનવાની પણ એ ના પાડે છે! વિજય કોનો? એ ઉપનિષદના પ્રશ્નમાં સઘળી લડાઇઓના મૂળ રહ્યાં છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસમાં ખરી રીતે સત્ય—કેટલું છે, લોકો એના વિષે માને છે એ સત્ય નહિ, પણ એનું અંતરગત સત્ય, એ વિષે જાણવું હોય તો એની પરીક્ષા આ. તાત્કાલિક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે એનો પ્રત્યુત્તર આપવામાં કેવળ પ્રજ્ઞા હોય એ જ સમતુલા દર્શાવે. ચતુરાઈ, ઉતાવળ, આવેશ, અભિમાન, દેખાવ, છદ્મતા, દલીલબાજી, આડંબર, વાક્પટુતા, એમાંનો કોઈ ને કોઈ અંશાંશ બીજામાં દેખાઈ આવશે!

⊙

જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠામાંથી જન્મતી ક્રિયા તે શ્રદ્ધા. વિચાર અને વિવેક વિના એ જ અંધશ્રદ્ધા; સ્થિરતા વિના એ જ અશ્રદ્ધા; શ્રદ્ધા તારે; અંધશ્રદ્ધા ડુબાડે; અશ્રદ્ધા મારે.

⊙

વિચારજીવનની પરાકાષ્ટા આમાં છેઃ એક બીજાનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજી શકે અને સમજાવી શકે. પણ ઘણુંખરું માણસ તર્ક અને દલીલ કરતો હોય છે—અને તે પણ પોતાના પૂર્વગ્રહોથી ભરેલા અને છતાં એ માને છે કે એ વિચાર કરે છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે માણસ પોતાના નાનામાં નાના પ્રયત્નને પણ, પોતાની ભાવનાશીલતાથી મહાન બનાવે છે તે માણસને વિષે કહી શકાય કે, એ જીવે છે; અને જે મહાનમાં મહાન પ્રયત્નને—પોતાની વિચારરંકતાથી ગરીબી આપે છે, એ માણસને વિષે કહી શકાય કે એ વખત ગાળે છે!

⊙

તમામે તમામ ઉપાસના એના ઉપાસક પાસે એક વસ્તુ માગે છે: મૌન. ઉપાસનાની જાહેરાત કરે એને ભલે પ્રામાણિક પ્રયત્નનું માન મળે-પણ એ ઉપાસના નથી. પ્રયત્નની જાહેરાત હોઈ શકે; પણ ઉપાસના એવી ઝીણી માનસિક ક્રિયા છે કે એની જાહેરાત ન હોય! એના વિષે મૌન જ હોય!

⊙

પોતાનું જીવન સમજવાનો પ્રયત્ન એનું નામ કવિતા.

⊙

પોતાનાથી માણસ ધ્રૂજતો નથી, એમ જ્યારે મૃત્યુ જુએ છે, ત્યારે મૃત્યુ પોતે એનાથી ધ્રૂજે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહેલાં મને ગ્લાનિ થઈ; અને પછી આનંદ થયો. આજે મેં મારી જાત-તપાસ માંડી. મારી મોટામાં મોટી આકાંક્ષા કઈ?

કોઈ મહાન પદ મેળવવાની? મહાલય સ્થાપવાની? સમાજશ્રીમંત બનવાની? ભારત-મંત્રી થવાની?

ના. આમાંની એક પણ નહિ. એ ખરી—પણ એ જ એક નહિ. મહાન એક આકાંક્ષા તો આટલી જ. એક સારું પુસ્તક આપી જવાની.

તમને—હસવું આવે છે કાં? અને તમને—રાજદ્વારી પુરુષોને—આ મંદબુદ્ધિ લાગે છે કાં?

મને પણ હસવું આવે છે. તમારી વિદૂષક જેવી વિચારશક્તિ ઉપર!

⊙

મૃત્યુ મૃત્યુમાં ભેદ છે. ઘણા મરે છે પણ બહુ થોડા જીવનને જાણે કે વિદાય આપતા હોય તેમ વિદાય આપે છે. વિદાય આપનારો મહાન છે. મરનારો માણસ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે પ્રાર્થના કરતો નથી તે જીવનનું મૂલ્યાંકન જાણતો નથી. જીવન એટલો મહાન પદાર્થ છે કે એને સાચી રીતે જાણવાને માટે, શાસ્ત્રાભ્યાસ, સંયમ કે જ્ઞાન એટલાં જ સાધન પૂરતાં નથી. એટલુંજ નહિ, પ્રાર્થના વિના એ તમામ સાધનો અપર્યાપ્ત છે. પ્રાર્થના વડે જ કોઈક દિવસ કોઈક વસ્તુની કાંઈક ઝાંખી થઇ શકે. એની પણ બે રીત છે. એક એકલા એકાંતમાં કરવાની. બીજી સમૂહમાં કરવાની. ઈશ્વરપ્રાર્થના માટે ભેગા થયેલા સમૂહના અંતઃકરણમાં જ્યારે ભળતા જ વિચારો કામ કરી રહ્યા હોય છે, ત્યારે સમૂહ–પ્રાર્થના એ અર્થહીન ઘોંઘાટ છે; અર્થહીન મૌન છે. એવી ઘોંઘાટવાળી પ્રાર્થના કોઈને કાંઈ આપી શકે નહિ. એના કરતાં–માણસ એકલો પ્રાર્થના કરતો હોય, તો પોતાના વિચારની ગતિને કળી શકે અને આવડે તો કળે કળે એને મર્યાદામાં લાવી શકે.

⊙

પોતાની વૃત્તિઓના અભ્યાસમાંથી માણસ જે મેળવી શકે, તે દુનિયાની તમામ સમૃદ્ધિ કરતાં વધારે મૂલ્યવાન હોઈ શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુષ્ટવૃત્તિ કેટલી લોહીમાંથી ને કેટલી પરિસ્થિતિમાંથી જન્મ લે છે—એ એક અભ્યાસનો મહાન વિષય છે. પરિસ્થિતિમાંથી જન્મ લે છે એ દુષ્ટ વૃત્તિને આકસ્મિક ક્ષંતવ્ય ગણી શકાય. પણ જે લોહીમાં જ રહેલી છે, એના વિશે વિદ્વાનો જુદા જુદા અભિપ્રાય ધરાવે છે—મુશ્કેલી એ છે કે એનું ખરું વૈજ્ઞાનિક સત્ય હજુ મળ્યું નથી. છતાં એવી દુષ્ટવૃત્તિને હણવા માટે, જે તંત્ર આનાકાની કરે, દયા બતાવે, નબળાઈઓ દર્શાવે, અહિંસાનું અમોઘ શસ્ત્ર આગળ કરે, કે પ્રેમથી જીતવાની વાત કરે, ત્યારે એ તંત્ર કાં નબળું છે કાં અવિવેકી છે! દ્રૌપદીએ મહાભારતમાં કહ્યું હતું કે હણવા માટે યોગ્યને જે હણે તે પાપી છે. અને હણવા યોગ્યને જે ન હણે તે પણ એટલો જ પાપી છે!

⊙

વિપત્તિ એ માનસિક કસરત છે. એ નથી આવતી તો માનવજીવન વ્યર્થ જાય છે. એ આવે છે ને કચરી નાખે છે તો પણ માનવજીવન વ્યર્થ જાય છે. એ આવે છે, રહે છે, તાવે છે, ને માણસ એનો છેડો લે છે—તો જીવનનું સામર્થ્ય ઘડી જાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે માણસ પોતાના પ્રયત્નમાં સચ્ચાઈ ન રાખતો હોય, એ માણસ એ ક્ષેત્રમાંથી વિદાય લે, તો પણ એનામાં કાંઈક છેઃ ચોટચા રહેનાર કરતાં વધારે મૂલ્યવાન.

⊙

જીવનની આ એક ખરી ખૂબી છે. જે વસ્તુ એની પાસે નથી, એ મેળવવાના પ્રયત્નમાં, મહાન થવાની એની પ્રેરણા છૂપા-યેલી પડી છે; ત્યારે એની પાસે છે, એ વસ્તુને જાણવાના પ્રયત્નમાં, મહાન થવાની પ્રેરણા રહી છે. આમ જે વસ્તુ છે તેનાથી, તેમ જ નથી તેનાથી બન્નેથી, એના જીવનમૂલ્યાંકનમાં ફેર પડતો નથી. એટલા જ માટે કોઈકે પરમ સત્ય કહ્યું છે કે જેની પાસે છે તેમ જ જેની પાસે નથી તે બન્ને સરખા વૈભવશાળી છે. વસ્તુવૈભવ કે પરિસ્થિતિ કે શક્તિ છે કે નથી એનું જીવનમાં કોઈ જ સ્થાન નથી.

⊙

અસામાન્યતા એ મહત્તાનું લક્ષણ નથી: સામાન્યતા હોય, પણ વ્યવસ્થા, વિવેક તારને જરા પણ ઊંચે કે નીચે પણ લઈ ન જવાની સમતોલવૃત્તિ–એજ અસામાન્યતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસની દયાની વૃત્તિ એના પોતાના જે અંતરંગી ગુણમાંથી જન્મ લે છે, એ એનું ખરું મૂલ્યાંકન છે. રક્તપિતીને બે પૈસા જલદીથી આપી દેવાની માણસની નાની સરખી ક્રિયાનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે, તો એટલી એ ક્રિયા પણ માણસના સાચા સ્વરૂપને પ્રગટ કરે. એને 'જમ્સ'નો ડર લાગ્યો હોય ને એણે જલદી પૈસો આપ્યો હોય! કોઈ મળવા આવવાનું હોય અને એણે આફત ટાળવા માટે પણ આ કર્યું હોય. ક્ષણિક દયા આવીને ચાલી ગઈ હોય; કોઈ વખત એણે સ્વીકારેલું કર્મબંધનનું અસત્ય અર્ધસત્ય કે સત્ય એને દોરી ગયું હોય; કેવળ ટેવ હોવાથી પણ એણે પૈસો આપ્યો હોય! બીજાના અનુકરણ રૂપે પણ દીધો હોય! —માણસની એક નાની સરખી ક્રિયાને આટલા અને આથી વિશેષ હેતુઓનો અવકાશ છે તો માણસની કોઈપણ ક્રિયાને એકદમ હેતુ ન આરોપવામાં સામાજિક સ્વસ્થતા રહેલી છે. બહુમતવાદના જમાનામાં તો આ સત્ય ઉપર જ સ્વસ્થતા અવલંબે છે. એટલું જ નહિ તંદુરસ્ત તંત્રનો જન્મ પણ તો જ શકય બને છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અધિકારીની નિમણૂક વિષે પોતાના વજીરને એક રાજાએ પ્રશ્ન કર્યો:

'તમે જેને નીમો છો તે શક્તિશાળી માણસ છે?'

વજીરે જવાબ આપ્યો: 'ના'.

'ત્યારે એની પાસે એ કામને લગતી ઘણી માહિતી હશે?'

વજીરે જવાબ વાળ્યો: 'ના મહારાજ! એમ પણ નથી.'

'તો તો એની નિમણૂક કરવામાં તમે ભૂલ તો નથી કરી ના?' રાજાએ પૂછ્યું.

વજીરે જવાબ આપ્યો: 'ના.'

'શા ઉપરથી એમ કહો છો?'

'કારણ કે એ એવો માણસ છે, જે હરેક પ્રકારના સદ્દંશને ચાહે છે, પોતે સદ્‌વર્તન-શીલ છે.'

'પણ શાસનકર્તા માટે આ પૂરતી પરીક્ષા ગણાય ખરી?'

'મહારાજ!' વજીરે હાથ જોડીને કહ્યું: 'જેની પાસે સદ્‌વર્તન હશે, એ મોટા સામ્રા-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જયને પણ દોરી શકશે. અને આને તો એક નાનો પ્રાંત સંભાળવાનો છે! સદ્વર્તન દરેક સ્થળે વિજયી થાય જ છે-શરત આટલી કે એ સદ્વર્તન, હૃદયની સાચ્ચી ઊંડી ગુહામાંથી આવનારો પદાર્થ જોઈએ. લોકલજ્જા માટે ધારણ કરેલો વેષ નહિ.'

⊙

તત્ત્વજ્ઞ એ છે જે પોતાની અને બીજા માણસની વચ્ચેની સામાન્ય ભૂમિકા શોધી કાઢે છે. જ્ઞાન વિનાનો ઉત્સાહ-એ એક પ્રકારની અંધવૃત્તિ છે-દોડયા જવાની. ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન-એ એક પ્રકારનો નિરર્થક ઠઠારો છે. એટલા માટે જેનામાં બાળકનો ઉત્સાહ હોય, જુવાનની ક્રિયાશકિત હોય અને વૃદ્ધનું જ્ઞાન હોય-એવો બાળક જુવાન ને વૃદ્ધ, એ મનુષ્ય, સાંગોપાંગ કામ પાર ઉતારે.

⊙

આટલું પણ આપણે કયારે સમજીશું કે મારવાથી મન મરતું નથી. એ પાણીની પેઠે રસ્તો બદલે છે. મનને જે જીવન આપે તે મનને મારે; મનને જે થાક આપે તેને મન મારે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે પ્રેમથી કામ કરે છે, તે હરેક પળે પોતાનું જીવન ઘડે છે. આવું ઘડતર એ પ્રેમ, સત્ય અને અહિંસા-જેવા જીવનના મહાન સિદ્ધાંતો સમજવાનું બળ આપે. જે સિદ્ધાંતને માટે આવી ભૂમિકાની જરૂર હોય તે સિદ્ધાંતને બીજી રીતે સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો-એ બળદ પહેલાં ગાડું મૂકવા જેવી ઊંધી ક્રિયા છે.

⊙

જે સાંભળે છે, તે સમજે છે. જે બોલે છે, તે ગુમાવે છે. પોતાના વિચારને જે હંમેશાં રજૂ કર્યા કરે છે-એ માણસ અપરિપકવ છે. રાજદ્વારી પુરુષો અને તત્ત્વજ્ઞો, એમાં પહેલાની પાસે વિચાર નથી માટે, એ વિચાર આપ્યા કરે છે; બીજાની પાસે વિચાર છે પણ એની ક્રિયાત્મક ભૂમિકા નથી માટે એ વિચાર આપ્યા કરે છે. જેની પાસે એ બન્ને છે-તે મૌન સેવે છે.

⊙

તમામ વારસામાં અધમમાં અધમ વારસો આ છે; અઢળક લક્ષ્મી હોવી તે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે પોતાની વૃત્તિને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે પોતાને બંધનમાં નાખવાનો યત્ન કરે છે. જે એની સામે થવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે ખડક ઉપરથી નીચે ગબડવાનો રસ્તો લે છે. જે એને સમજવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તે જ સમાધાન મેળવવાનો યત્ન કરે છે.

⊙

મને તો જીવનનું રહસ્ય આ મળ્યું છે. જે કેવળ શ્રદ્ધા ઉપર જીવે છે એ મૂર્ખ છે. જે કેવળ તર્ક ઉપર જીવે છે એ એના કરતાં મોટો મૂર્ખ છે. જે ભાવના ઉપર જીવે છે એ વળી સૌથી વધારે મૂર્ખ છે. જીવનને સમજ્યો તો એ જે, શ્રદ્ધા, તર્ક અને ભાવના, ત્રણેને રાખે છે-ને ત્રણમાંથી એકને જ રાખતો નથી; કારણ કે God moves in passion, but rests in reason.

⊙

માણસને મળેલું મન એ એનો ભવ્યમાં ભવ્ય, સાચામાં સાચો અને ભયંકરમાં ભયંકર વારસો છે. મનને આવી રીતે કેટલા થોડા જણ જાણે છે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈને, મહાનમાં મહાન પુરુષને પણ, આખું સત્ય મળતું નથી. ખરી રીતે એને જે મળે છે તે એનું સત્ય છે. સત્ય એક અને અચળ છે એમ જે કહે છે તેને સત્યનું સ્વરૂપ સમજાયું નથી. સત્ય અનેક રૂપે છે અને અનેક સત્યમાં એક જ સત્ય રહ્યું છે. મારું જે સત્ય છે, તે જો મેં શોધ્યું હોય તો મને એ તારે, અને એ જ બીજાને મારે. બીજાએ પોતાનું સત્ય મેળવવું જ રહ્યું. સત્યને આપવાનો જે પ્રયત્ન કરે છે– આ સત્ય છે એમ જે કહે છે, તે અસત્ય આપે છે. ધર્મની ને ઈશ્વરની પેઠે સત્ય આપી શકાતું નથી. એ કેવળ અનુભવી શકાય છે, અને જે અનુભવી શકાય છે તે વાણીથી કહી શકાતું નથી. જ્યારે કહેવાય છે ત્યારે એ આખું સત્ય હોતું નથી. એટલા માટે સત્ય, એ દરેકની શોધનો વિષય છે; એનું દાન હોય જ નહિ.

⊙

મારી પાસે લાખો રૂપિયા હોય તો હું શું કરું ખબર છે? દુનિયાભરની નિરર્થક કલ્પનાઓને મારે આંગણે ભેગી કરું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ કહે કે સત્ય અનેક છે એટલે શું? એને પૂછી શકાય કે એક વસ્તુ એકને સુંદર લાગે ને બીજાને અસુંદર લાગે, તો સાચું કોણ? બન્ને, કારણ કે વસ્તુ તો કાંઈ છે જ નહિ. સુંદર પણ નથી. અસુંદર પણ નથી. જે કાંઈ છે એ તો દૃષ્ટિમાં છે. એ દૃષ્ટિસૃષ્ટિ-વાદ એ જ સત્યનું ખરું રહસ્ય આપે છે. નહિતર તો અધિકાર, આપ્તવાકય ને શાસ્ત્ર-પ્રમાણનાં જૂનાં હથિયારો પાછાં નીકળે. ખરી વસ્તુ જ એ છે કે વ્યક્તિના પોતાના વિકાસ પ્રમાણે વસ્તુ વિવિધરૂપ ધારે છે. એટલે એ દરેક રૂપ સત્ય છે. અને વ્યક્તિ પૂરતું એ સત્ય એ સમયને માટે એને સંતોષ આપે છે. જ્યારે સમય આવશે ત્યારે એને પોતાનો જે Divine અનુભવ થશે, એમાંથી એ પોતાનું સત્ય શોધી લેશે.

૦

ફનાગીરીને વર્યા સિવાય સત્યની શોધ કોણ કરી શક્યું છે? કરુણ મૂર્ખતા તો આ છે, સત્યની વાત કરવી ને ફનાગીરીથી ભડકીને ભાગવું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈક વખત જ આત્માનો શાંત અવાજ સંભળાઈ જાય છે: પણ એ અવાજને જાણવા માટે જ્યારે જ્યારે હું બુદ્ધિની શોધ માંડું છું, ત્યારે મને પહેલી વખત સમજાય છે કે, જેને હું બુદ્ધિ ગણીને બહુમાન આપું છું, એ ખરી રીતે, મારા પૂર્વગ્રહોનું એક પ્રકારનું દલીલનામું જ છે!

⊙

એ ચિત્રો રાજાએ જોયાં. એકમાં કલાકારનો ઉત્સાહ, એની સર્જકશક્તિનો આનંદ રેલાઈ રહ્યો હતો: રાજાએ કહ્યું, આ અદ્‌ભુત છે!

પછી બીજા ચિત્ર તરફ એની નજર ગઈ: એ જોઈને એ બોલી ઊઠયો: 'પણ આ વધારે અદ્‌ભુત છે!'

અને એ બીજા ચિત્રમાં કલાકારનો આનંદ રેલાઈ રહ્યો હતો! પણ એથી વધુ આ હતું—એમાં એનો પળ પળનો સંયમ પ્રગટી રહ્યો હતો!

⊙

સુંદર, ભવ્ય નિરર્થક કલ્પનાઓ ભેગી કરવી એ ભલે કાવ્ય ન હો, ઇતિહાસ તો છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિરાશાના ભયંકર સમુદ્રમાં ધકેલાયા હો ત્યારે–કોઈ દિવસ, તમને આ વીજળી જેવો નાનકડો ત્વરિત વિચાર અચાનક આવી ચડયો છે? કે 'દુનિયામાં કોઈ ને કોઈ જગ્યાએ માનવતાનો નાનકડો દીપ અત્યારે પણ જલતો હશે!'

એ વિચાર પ્રમાણે માનવતાનો દીપ જલતો હો કે ન જલતો હો—પણ તમારું એટલું શ્રદ્ધાનું કોડિયું, એમ બતાવે છે કે તમારામાં હજી ચેતન છે!

અને એ જીવન આરંભની રાહ જૂએ છે!

⊙

જૂના વખતમાં લોકકથાઓમાં આવે છે. એક એક સત્ય લાખો દ્રમ્મ આપીને ખરીદાતાં! પહેલાં એ નવાઈની વાત લાગતી. પછી એ ઉપહાસ પાત્ર જણાઈ. પછી કેવળ કવિકલ્પના લાગી. આજ હવે એ સત્યની નજીક જણાય છે! એમાં મહાન સત્યને જીવી બતાવવાનો એક પ્રયત્ન છે! એ પ્રયત્ન જ સર્વ શ્રેષ્ઠ છે, એવો એકરાર પણ છે!

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ષો જૂનું કોઈ ખંડેર હોય, ગાઢ જંગલમાં એકાંત વહેતું નાનું છાનું ઝરણું હોય, સીધી ઉંચાઈની ભીષણ ટેકરીને છેડે ભયંકરતાથી લટકી રહેલું કોઇ ખડક હોય, વિશાળ અફાટ મેદાનમાં એકલડોકલ ઊભેલું કોઈ ખોખડધજ વૃક્ષ હોય, મારા આત્માને એવી એવી જગ્યાએ, બીજાને ન મળે એવો કાંઇક અદ્ભુત અનુભવ મળે છે!

આપણે જે જોઈએ છીએ એના કરતાં આપણે જે જોતા નથી, એ જગત્ ઘણું વધારે વિશાળ છે! અને ઘણું વધારે સત્ય પણ છે!

⊙

મનથી પણ પર, એવી વસ્તુને આધારે કલા રહે છે. જીવનને છલકાવી દે એવો આનંદ એનું ઉદ્ભવસ્થાન છે; ચેતનાથી બધું જીવન્ત બનાવી દે એવો સ્પર્શ, એની જન્મભૂમિ છે.

પણ માણસને એ મળે છે શા માટે?

માનવોનો મહામેળો ઊભો કરવા! એવી એવી મનોસૃષ્ટિ ખડી કરવી કે માનવો જીવનને મહામેળો ગણે, એ જ એની સાર્થકતા, આનંદ, સિદ્ધિ, શક્તિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ ચિત્રકાર સાગરની અનંત તરંગાવલિને એનાં રૂપ, રંગ, નૃત્ય, ગાંભીર્ય, છાયા, પડછાયા, પ્રકાશ અને રસરેલ સાથે આબેહૂબ આપવા પ્રયત્ન કરે, અને જેવી એની દશા થાય, એવી દશા તમામ ઘેલાઓની થાય છે. પછી એ ભવ્યતમ ઘેલછા સૌન્દર્યની હો, પ્રેમની હો, જીવનના અતળ ઉંડાણના માપની હો! નવલકથાકાર ઝોલાનો મસ્ત ચિતારો યાદ રાખવા જેવો છે! એ એક અપૂર્વ દશ્યને રંગમાં ઉતારતાં ઉતારતાં છેવટે પોતાનો જીવનરંગ પોતે જ ખોઈ બેઠો!

'His Master Piece' એની અપૂર્વ કૃતિ—જે જન્મી હમેશાં પણ આવી કોઈ દિવસ નહિ!

વસંતવાટિકામાં ફરનારી નાનકડી મધમાખો પણ આ જાણે છે, હલાહલ વિષભરેલા ફૂલમાં જ મીઠામાં મીઠું અમૃત વસે છે!

⊙

જાતીયજીવન એ તરત બીજા જીવનને સીધું આમંત્રણ આપે છે. એટલે એની વિશુદ્ધિનો મહિમા એ જીવનનો મહિમા છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ણ અને વર્ગ કરતાં પણ વધુ ભયંકર એવું એક એક વ્યક્તિના વર્ગનું અસ્તિત્વ તો આવી નથી રહ્યું ને ?

અશ્રદ્ધાનો છેલ્લામાં છેલ્લો પરિપાક તો એ જ ગણાય છે, જ્યારે માનવને કોઈનામાં શ્રદ્ધા નહિ ! અને છેવટે પોતાનામાં પણ નહિ !

⊙

સુંદરતા ક્યાં રહે છે ? પદાર્થમાં ? ના. માણસની આંખમાં ? ના. એના મનમાં ? ના, ત્યાં પણ નહિ. સુંદરતા એ માણસના મનોમય આકાશી કલ્પનામાં રહેતું એક અમર્ત્ય કુસુમ છે. એ સનાતન છે. સર્વવ્યાપી છે.

⊙

માણસોનું આ ડહાપણ તો જૂઓ. એ આપઘાતને વખોડે છે: પણ એનાથી વધુ ભયંકર એવા આત્મઘાતને નવાજે છે ! પણ જીવનનો કાંઈ જ અર્થ જાણ્યા વિના, લાંબું લાંબું જીવ્યા કરવું, કંટાળાભરેલા એ ના એ ઘરેડના માર્ગે, એ આત્મઘાત છે, એની એને જાણ જ કોણે કરી છે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વર્ષો થયાં લાખો અને કરોડો વ્યક્તિના જીવનને સ્પર્શ કરનારા સ્ત્રીપુરુષ સંબંધ વ્યવહારને હજી કોઈ રીતે માનવ પૂરો સમજી શક્યો નથી કે કોઇ એને સમજાવી શક્યો નથી, એ કાંઈ જેવી તેવી કરુણતા છે ?

એમાં રહેલી ઇંદ્રિયજન્ય આકર્ષકતાને નામ રૂપ ને રંગ ગમે તે આપો, પણ શા માટે એ આકર્ષણ પહેલાં દેવાધિદેવ પારિજાતની સુગંધ લઈ ને આવે છે, અને પછી એકધારી જીવનનો થાક સરજાવે છે, એ હજી સુધી તો અગમ્ય કોયડા રૂપે રહેલ છે !

અને તમામ કોયડાઓનો ઉકેલ આ એક કોયડામાં નથી ?

આપણા જીવનની તમામે તમામ કરુણતા આ પરાજયને આભારી નથી ?

આ બધા પ્રશ્નો પ્રશ્નો જ રહ્યા છે !

⊙

ઉપાસના શક્તિ આપે છે. શક્તિ મળ્યા પછી કસોટી શરૂ થાય છે. એ કસોટી પાર કરનારા વિરલ હોય છે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અભ્યાસ કરવા જેવો મન પદાર્થ, એને માણસ, નિત્યકામને લીધે થકવી નાખીને, ઘડીભર અશાંત રીતે શાંત કરી દે છે, પણ માણસને આ ખબર લાગતી નથી કે આત્મા મરે તો મન મરે! એટલે એ ગમે તે પળે જાગે છે ને માણસને પછાડે છે!

મનને જીવનમાં મહત્ત્વ જ નહિ, એ જીવનપ્રણાલિકા કેવી?

⊙

જીવનદ્રોહ એ આપઘાતોનો પણ આપઘાત છે. જે સત્શક્તિ મળી હોય તેની ઉપેક્ષા, એ જીવનદ્રોહ. જે માણસ પોતાને મળેલો કુદરતી વારસો ખૂએ, લોભલાલચમાં પડીને, દુન્યવી આકર્ષણમાં પડીને, કે પછી પોતાના આળસથી, તે માણસ આપઘાત નહિ—આત્મઘાત કરે છે.

⊙

તમને તમારા સંસારમાં જેટલો રસ છે, એનાથી એક હજાર ગણો વધુ રસ મને મારા સ્વપ્નામાં છે. હવે કોણ સાચું બોલો! તમારો સંસાર કે મારાં સ્વપ્ન?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાત તો નાની સરખી મુસાફરીની છે, પણ જ્યારે જ્યારે સંભારું છું ત્યારે ત્યારે કોઈ સમર્થની છાયાનો અનુભવ હજી પણ થઈ જાય છે. ઉત્તમપ્રકારના કાવ્ય પંક્તિ જેમ જીવનમાં બેસી જઈને, ગમે તે પળે પાછી ઊગી નીકળી, માણસને એક અનોખા પ્રકારનો આનંદ આપી જાય છે, તેવો નિત્યસંગાથી સંસ્મરણનો આનંદ મેળવવો હોય તો મુસાફરી પગે જ કરવી રહી!

⊙

જીવનનો ખરો અર્થ આ. દુનિયામાં માણસે કોઈ એવા પદાર્થની શોધ કરવાની છે, જેનો તાગ લેતાં એ તમામ પદાર્થોનો તાગ મેળવી શકે. એ દિશામાં પ્રયત્ન કરનાર પણ જીવન જીવી ગયો કહેવાય.

⊙

માણસનો શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ વારસો નહિ ઊર્મિનો, નહિ બુદ્ધિનો, નહિ તર્કનો, નહિ શ્રદ્ધાનો—પણ કલ્પનાનો છે. કોઈકે કહ્યું નથી કે ઈશ્વર એ માણસની જ કલ્પના છેઃ ને માણસ એ ઈશ્વરની કલ્પના છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુનિયાનાં અનેક ભૌતિક સત્યો વિજ્ઞાને પ્રગટ કર્યાં છેઃ હવે આધ્યાત્મિક સત્યો કલા પ્રગટ કરે! માનવજાતને શાશ્વત શાંતિ આપવાનો આ એક જ માર્ગ હોઈ શકે—એમ નથી લાગતું? नान्यपंथा विद्यते अयनाय.

⊙

સોક્રેટીસ પાસે એક સુતાર આવ્યો. આવીને બોલ્યોઃ મારે સત્ય શું છે તે જાણવું છે.

સોક્રેટીસે આપેલો પ્રત્યુત્તર હરેક યુગને માટે ને હરેક સત્ય શોધનાર માટે છે.

એણે કહ્યુંઃ 'તું કેવો છે?'

'સુતાર!'

'ત્યારે તું સત્યને શોધવાની આવી માથાફોડ છોડી દે. હું તને ઘર આંગણે જ સત્ય મળી જાય એવી એક કળ બતાવું. જે દિવસે તારું કામ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે કર્યાનો આત્માનંદ તને મળે, તે જ દિવસે એ આનંદ–મહોદધિમાં તને સત્યની દેવી પણ મળશે!'

સત્યની જ શું કરવા, આટલું વધુ પણ ઉમેરી શકાય, કે સૌન્દર્યની દેવી પણ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે સૌ એક બીજાથી જુદા પડ્યા છીએ તેમાં લોભ કારણરૂપ નથી: અસંતોષ પણ ખરા કારણરૂપે નથી: સ્પર્ધા અને સરસાઈ પણ તેના મૂળમાં નથી. તમામ પ્રકારની જુદાઈના મૂળમાં એક જ વસ્તુ ચક્રવર્તી બનીને રાજ કરે છે. કુશંકા, શંકા, ભય: એ ભય જ પછી જુદાં જુદાં રૂપ ધારે છે!

⊙

જ્ઞાન એટલે સમજણ એમ આપણે સમજીએ છીએ. પણ એ સમજણ અધૂરી છે. જ્ઞાન એટલે સમજણ એટલું જ પૂરતું નથી. આપણી બિન સમજણની સમજણ એ પણ જ્ઞાન છે. અને પણ શું કરવા? એ જ જ્ઞાન છે.

⊙

તમારી પાસે જે ઉત્તમોત્તમ વસ્તુ હોય, જે તમે જીવનમાં શ્રેષ્ઠ માનતા હો, તે પહેલાં, લોકને નહિ, ઇશ્વરને ચરણે ધરો; અને ત્યાંથી; ઉઠાવીને પછી લોકને એનો પ્રસાદ આપો! જીવનમાં શાંતિ જ શાંતિ દેખાશે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલા ઓછા માણસો જાણે છે કે કલ્પના અને સંયમ એ બન્ને પણ સહોદર છે. કલ્પના જેને જેને મળી છે, એના પાસે એણે જીવન–તપશ્ચર્યા માગી છે. એમાં જ એણે કહી નથી દીધું કે હે માનવ! હું તારી સહચરી ત્યારે છું, જ્યારે તું સંયમનો સહચારી હો!

⊙

મહાન સ્વપ્નની પાછળ ખુવાર થઈ ગયેલા જીવનખંડેરોના ભંગારમાંથી આ સૃષ્ટિની બધી શોભા ઊભી થઈ છે; એ કોઈ જાણો છો?

એટલે જ હું કહું છું મિત્રો! કે પૃથ્વીનું ડહાપણ અને સ્વર્ગની ઘેલછા એ બન્ને વચ્ચે પસંદગી કરવાની આવે, તો ઘેલછાને પસંદ કરજો, ડહાપણને નહિ!

⊙

ઘણા એને રોગ કહે છે; કેટલાકને મન એ જ્ઞાનતંતુનો સડો છે; એને એક પ્રકારનું ગાંડપણ માનનારા પણ થોડા નથી.

પણ એ મારામાંથી વૃદ્ધત્વ ને મર્ત્યત્વ લઈ લે છે; ભલે માત્ર બે પળ માટે; પણ એટલું નાગાર્જુની રસાયન આ જીવનમાં ઘણું નથી?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસની અક્કલ એ શું એનો છેવટનો આધાર છે?

કદાચ, અક્કલની વધારે પડતી પ્રશસ્તિ ગાઈને જ અક્કલવાળાઓએ દુનિયાને અક્કલ-હીન અથડામણ નથી આપી?

⊙

ખરા સદ્‌ભાગી તો એ છે જે, એમને મળેલી અશક્તિમાંથી પણ કાંઈ ને કાંઈ જીવનની મહાન શક્તિનું રહસ્ય શોધી કાઢે છે!

સ્વર્ગ માત્ર સશકતો માટે નહિ, જીવનમાં વિજયી નિવડનારાઓ માટે જ નહિ, પણ જેણે એમ શોધી કાઢયું કે, જીવનમાં રહેલા દુર્ગુણ, એ એક રીતે એના સદ્‌ગુણ માટેનું જ રણક્ષેત્ર છે, એને માટે પણ છે. ઇશ્વર કહે છે, મેં કેવળ અશક્તિ તો કોઈ ને જ નથી આપી!

⊙

આપણા હૃદયમાં બેઠેલી તમામ પ્રકારની લાગણીઓ જો એકી સાથે પ્રગટ થાય તો માણસજાત, ઓછામાં ઓછી સો વર્ષ સુધી જંગલી બની જાય!

⊙

ધરતીકંપ કરતાં વધારે હોનારત માનવ માનવ વચ્ચેના ધિક્કારકંપમાંથી ઊભી થાય છે!

પદ્મરેણુ [૧૬૧]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તપસ્વીએ રાજાનું જીવન જોયું અને પછી એક દિવસ એણે વિદાય માગી.

રાજાએ કહ્યું: 'કેમ મહારાજ! આંહીં શી વાતની કમી છે કે તમે જવાની ઉતાવળ કરો છો?'

તપસ્વીએ કહ્યું: 'મહારાજ! આંહીં કોઈ વાતની કમી નથી, એ જ મારું જવાનું કારણ છે. મેં એમ માન્યું હતું કે તમે ખરા અર્થમાં રાજા હશો–તમારા માલિક. પણ આંહીં તો તમે ગુલામ છો ને તમારા હજારો માલિક છે!'

'મારા હજારો માલિક છે?'

'નહિ ત્યારે? તમે ગાદી ઉપરથી પગ ઉઠાવો ત્યાંથી, તમે પળે પળે બીજાના આધાર વડે જીવન જીવો. એટલે સુધી કે, એ બીજાનો આધાર ન હોય તો તમે અપંગ થઈ રહો. આ નિરાધારતામાં, પાછા મારા જે ગુલામો છે, એ તો તમારા સમ્રાટ બનીને આંહીં મહાલે છે. એટલે આંહીં રહીને હું શું કરું?'

'તમારો કોઈ ગુલામ મારો સમ્રાટ છે નહિ તપસ્વી મહારાજ! તમારે અભિમાન લેવું હોય તો ભલે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કેમ નહિ મહારાજ? ભૂલી ગયા? ગઈ કાલે મારા ગુલામ ક્રોધે તમને ધાંધણીયાં ધ્રુણાવ્યાં હતાં!

આજે મારો ગુલામ, મોહ, તમારો રાજા થઈ બેઠો હતો!

આવતી કાલે, પેલી મારી દાસી ઈચ્છા, તમને નાકલીટી તણાવતી હશે.

મારા મનને એમ હતું મહારાજ! કે તમારી પાસે રાજ હશે!

પણ હું તો જોઉં છું કે, તમે મારા ગુલામના પણ ગુલામ છો!

હું અહીં રહીને શું કરું?'

મૃગચર્મ બગલમાં મારીને તપસ્વી ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

⊙

વિદ્યાની સાચવણીનો આનંદ, એ જો માણસમાં હોય, તો બીજા તમામ આનંદો એના માટે ક્ષુલ્લક બની રહે છે! પુસ્તકો આપણને સ્વજન જેવાં લાગશે, ત્યારે દુનિયા સ્વર્ગ સમી હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેં જોઈ જોઈને જિંદગીમાં એક વસ્તુ જોઈ છે. સૂરજના ઊગવામાં ને આથમવામાં ફેર પડે તો એમાં ફેર પડે. આ એક વસ્તુ ચોક્કસ છે. સારામાઠાં કામનો બદલો આંહીં જ, ને આ જીવનમાં જ, મળે છે! પણ આટલી વાત સમજવા માટે મેં ચૂકવેલું મૂલ્યાંકન જેવું તેવું નથી. મૂલ્યાંકન ચૂકવવાની તૈયારી ન હોય તો સત્યની ઝાંખીની આશા જ છોડી દેવી!

⊙

કેવળ કલ્પનાના આધારે જીવન વિતાવનારને ક્યારેક કુદરત એવું રૂપ બતાવે છે કે જે રૂપ જોવા માટે માણસની હજાર જિંદગીની મુસાફરી પણ ઓછી પડે!

⊙

તરુણ અવસ્થાનાં માણસો એમ બોલે કે અમે એકબીજાને ચાહીએ છીએ, એટલામાં લગ્નજીવનનો સંપૂર્ણ વિજય આવી જતો નથીઃ જીવનની કઠણ ભૂમિકાની તાલીમ પામ્યા વિના ચાહવું કે ન ચાહવું એમ બોલવું એ એક પ્રકારની છોકરવાદી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસે બંધાવેલું કોઈ મહાલય પડી જાય કે ભવ્ય નગર નાશ પામે કે કરોડોના ખર્ચે બંધાવેલો બંધ તૂટે, તો થોડાં વર્ષોની મહેનતે ને પૈસાને ખર્ચે એ ફરીને ઊભાં કરી શકાય!

પણ સંપૂર્ણ મનુષ્યત્વ પ્રાપ્ત કરેલ કોઈ નરસિંહ લુપ્ત થાય, કે માણસાઈની પરાકાષ્ઠા બતાવનાર કોઈ આત્મા જાય કે કોઈ કલાની ઐકાંતિક ઉપાસના કરનાર ઊપડી જાય, ત્યારે પૃથ્વીને શી ખોટ પડે છે એનો આંક કાઢવો મુશ્કેલ છે. એવાં ચેતન ફરી ઊભાં કરી શકાતાં નથી: કુદરતને પણ એને માટે રાહ જોવી પડે છે.

⊙

ખરી ગયેલાં પાન! અને વીતેલા દિવસો! માણસો તમને સંભારે છે, પણ તમે માણસને કોઈ દિવસ સંભારો છો ખરા?

તમને માણસો સાથે પ્રીતિ-લગની લાગતી જ નથી? ત્યારે તો સૌથી નિષ્ઠુરમાં નિષ્ઠુર સમય જ છે એમ સમજવું?

અને આ નિષ્ઠુર સમયને, શોકાંગુલિઝરેલી કવિની કરુણવીણા વિના, કોણ થોભાવી શકે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઝાડ ઉપરથી એક પાંદડું ખર્યું, ત્યારે પૃથ્વીની ધૂળના એક કણને પણ કાંઈ થયું ન હતું. ત્યારપછી હજારો પાંદડાં ખર્યાં. પછી લાખો ખર્યાં. પછી કરોડો ખર્યાં. કોઈને કાંઈ જ ન થયું.

પૃથ્વીની વસંતશોભા એવી ને એવી પ્રગટી રહી. પાંદડાં ખરી ગયાંનો કોઈ વૃક્ષને શોક ન હતો. કોઈ પંખીને અફસોસ ન હતો. ધૂળના એકે કણને એની માહિતી ન હતી. એ પ્રમાણે માણસો ખર્યાં—અને કોઈને ખરી રીતે કાંઈ જ કહેવાનું ન હતું!

⊙

થોડાંક આંસુ વેરાયાં. ડૂસકાં સંભળાયાં. પ્રશંસા નિંદાના શબ્દો આવ્યા. ક્યાંક થોડી વધારે ઓછી ધમાલ થઈ!

—પણ સમયનો સાગર પોતાના તરંગો એમ ને એમ વહાવી રહ્યો હતો!

પૃથ્વીના એક કણને પણ, જેમ પાંદડાની તેમ માણસની, ખોટ લાગતી ન હતી.

વિલુપ્તિના મહાસાગરના કોણ જાણે કયે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તળિયે અસંખ્ય ખરી ગયેલાં પાંદડાં ને અસંખ્ય ખરી ગયેલાં માણુસો બેઠાં હતાં!

લાખો ને કરોડો પાંદડાં નિત્ય ખર્યા કરે, એવી આ દુનિયામાં કોઈ હેતુ હશે કે હેતુ શોધવામાં મૂર્ખાઈ હશે?

વિલુપ્તિના મહાસાગરનું એક બુદબુદ થઈ ને ફૂટી જવા માટે આટલી બધી મથામણ, આટલી બધી ધમાલ, આટલી બધી અતૃપ્ત ઘેલછા?

⊙

ઘણી વખત થાય છે, રડવામાં મજા છે. ઘણી વખત લાગે છે હસવામાં મજા છે. પણ પછી તો સમજાય છે કે કલ્પનામાં જ મજા છે. નથી હસવામાં, કે નથી રડવામાં.

⊙

જૂના વખતમાં ઉપાસનાના તપોભંગ માટે અપ્સરાઓ આવતી: આ જમાનામાં પ્રશંસા આવે છે!

⊙

માણસનું માણસ તરીકે મહત્ત્વ ઘટતાં ઘટતાં છેવટે આમ ન થાય? એ પણ કોઈ તંત્રમાં રહેનારું જાનવર મનાય!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મારા મનમાં આ એક પ્રશ્ન હમેશાં આવ્યા કરે છે: 'આ બધી જ સૃષ્ટિ એ ભ્રમિત મનની કલ્પના તો નહિ હોય? ખરી રીતે આંહીં કોઈ જ આવતું ન હોય, કોઈ જ જતું ન હોય, અને કોઈ જ ન હોય! ઘણી વખત આ સવાલ મનને કેડો મૂકતો જ નથી. એમ તો નહિ હોય, આંહીં કાંઈ જ નહિ હોય?'

⊙

ભવ્યમાં ભવ્ય જીવન એ છેવટે પાંદડું? કે પાંદડું એ ભવ્યમાં ભવ્ય જીવનની ઉમેદ-વારી કરનાર પહેલું ચેતન?

⊙

કેટલીક વખત માણસ સમજતો હોતો નથી માટે પણ મહત્તા મેળવી જાય છે! કેવી નવાઈની વાત અને છતાં કેટલી સાચી!

હમેશાં આવી ટેવમાં રાચનારો એ માણસ જ છેવટે માણસ મટીને સરકાર નહિ થતો હોય? જેને કાંઈ વ્યક્તિત્વ નહિ, કાંઈ ગતા-ગમ નહિ, કાંઈ જવાબદારી નહિ!

કેવળ અસ્પર્શ્ય ઊંચાઈ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનસિદ્ધિનો આંક કોણ કોનાથી માંડે છે એ એક વૈયક્તિક પ્રશ્ન છે. કોઈ એનો આંક લક્ષ્મીથી માંડે. કોઈ સંસારરંગથી માંડે. કોઈ પ્રેમથી માંડે. કોઈ વિદ્યોપાસનાથી માંડે. કોઈ કલાન્યોછાવરીથી માંડે. પણ જે વધારેમાં વધારે સ્વાર્પણ કરે એને જ માત્ર એમાં શોકનું દર્શન ન મળે!

⊙

વ્યક્તિએ વ્યક્તિ જીવનની સમજણ મેળવે તો જ જીવન પ્રગટે: તો જ વ્યક્તિ, સમષ્ટિ અને શાસન એ ત્રણનો સુસંગત મેળ જામે.

ઘણીખરી કરુણકથની આ ત્રણની વિસંગતિમાંથી જ જન્મે છે!

⊙

તમારામાંનો દરેક બીજા દરેકની જરૂરિયાતનો હિતકર્તા થઈ રહે—તો આશ્ચર્યનું આશ્ચર્ય અનુભવવામાં આવશે. બીજાનું હિત કરતાં એ પોતાનું હિત પણ સાધી શક્યો હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જમાનાએ ફેલાવેલી અર્થહીન વિચાર-માયામાં આ માયા ભયંકર છે, જેમાં આપણે અક્ષરજ્ઞાન અને જીવનસંસ્કાર બન્નેનો શંભુમેળો કરીએ છીએ. એકની હાજરીને બીજાનું અનિવાર્ય અંગ માની લઈએ છીએ. એનાથી એક પ્રકારનો જીવન પરિમલ લુપ્ત થતો રહ્યો છે!

⊙

આપણે વિદ્યાના ભારને વેંઢારીએ છીએ કે વિદ્યાના આનંદને માણીએ છીએ એમાં વિદ્યાની સાર્થકતા નિરર્થકતા રહેલ છે.

⊙

'વેરથી વૈર શમતું નથી' એ ભગવાન તથાગતના શબ્દોને વધારે ઊંડા ઊતરીને જોતાં એમાં જીવનનું એક ભવ્યદર્શન મળશે!

એનો અર્થ એ થાય કે માણસ પોતાની તમામ નાનીમોટી ક્રિયા, એક શબ્દ બોલવા જેટલી પણ, આને આધારે કરે તો જ, એ આ સૂક્તનું સાચું દર્શન કરે!

એટલી વ્યાપકતા વિના એ એનું સાચું દર્શન ન આપે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણાં માણસોનાં જીવન અનેક રંગમાં રંગાયેલાં હોય છે. બધા જ રંગ ઈન્દ્રધનુ જેવા મનોહારી, પણ એવા જ ક્ષણિક.

કોઈક વિરલાનું જીવન જ એકરંગી હોય છે. જે રંગમાં એ શરૂ થાય છે એ જ રંગની ભભકભરેલી સુગંધમાં એ વિલીન થઈ જાય છે, પછી એ કેવો કેટલો ને કયો રંગ હતો એની છણાવટ એ તો દુનિયાના અતિ ડાહ્યાઓની એક પ્રકારની ચોવટ કહેવાય!

પણ આ વાત છે જીવનરંગની: છાંટણાની નહિ! વિસંવાદીઅપ્ત રંગીભંગીની પણ નહિ!

⊙

આપણે આટલું બોલવા માટે કેટલા યુગો લઈશું? આટલું એટલે કેટલું? "આંહી કાંઈ જ હૃદયહીન નથી" એટલું.

⊙

જે જ્ઞાન વડે, આપણે સૌ સરખા છીએ એ સમજણ ફેલાય, માત્ર તે જ્ઞાન જ, જીવન પ્રગટાવે. જીવનમાં સમજણ પ્રગટાવે. જીવનમાં પ્રકાશ લાવે. જીવનને જીવવા જેવું રહેવા દે:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલા માટે મેં તમને કહ્યું કે ઊંચામાં ઊંચો વારસો એ કલ્પનાનો વારસો છે.

⊙

અદમ્ય ઇચ્છા વિનાનું સર્જન, દુનિયાનું કોઇ કરુણ નાટક એની તોલે ન આવે.

⊙

યુગે યુગે લક્ષ્મી શાપિત બને છે. લક્ષ્મી શાપિત બની ત્યારે કહેવાય, જ્યારે રુધિરભીની સંપત્તિને પણ માણસો અભિનંદે. એ અભિનંદન એક પ્રકારની શોણિતધારા છે.

⊙

જે જે વસ્તુ મનુષ્ય અન્યાયથી કે અધર્મથી મેળવે અને એને લોભથી સાચવે તે વસ્તુ શાપિત બની રહે. એ સાચવનારને હણે, રાખનારને મારે. આ કોઈ ભાવના નથી. સિદ્ધાંત છે. જીવનસિદ્ધાંત.

⊙

ધ્યેય વિનાની સ્વતંત્રતા–એણે આપેલ મૃત્યુમાંથી, કોઈ પ્રજા કોઈ દિવસ બેઠી થઈ છે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આહા ! એ સ્થળ ! આજ પણ સાંભરે છે. દિવસે રમણીય જણાતું એ સ્થાન રાત્રે કોઈ તીવ્ર વેદનાની ભયંકર શાંતિમાં સૂતેલું જણાતું હતું !

એ ભ્રમ હતો કે કલ્પના ?

કે સત્યને સમજવાની થોડીઘણી મળેલી શક્તિનો અવાજ ?

કોણ કહી શકે ?

માત્ર એ સ્થળ સ્મૃતિમાં બેસી ગયું છે; ને બીજાં હજારો સ્થળો બેઠાં નથી.

એમાંથી જે કલ્પના થઈ શકે તે !

⊙

સ્ત્રી વિના પુરુષનું અસ્તિત્વ નથી. તો પુરુષ વિના સ્ત્રી ક્યાંથી આવી ? બીજ પહેલું કે વૃક્ષ પહેલું એવી આ વાતનો કોઇ અંત હોઈ શકે ખરો ? કોઈ જ નહિ.

જે વાતનો કોઈ પ્રત્યુત્તર મળે તેમ નથી તેની ચર્ચા કરવી, એ વિનોદ ગણાતો હશે; ખરી રીતે એ આળસ છે–બુદ્ધિશાળીઓનું આળસ !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાણી એ ભાષાનો એક પ્રકાર છે. રંગ બીજો પ્રકાર છે. રેખા ત્રીજો પ્રકાર છે. એમાં મહત્ત્વ વાણીનું છે. વાણી–એટલે માત્ર શબ્દો નહિ; વાણી એટલે એક સંપૂર્ણ મનુષ્ય. તમે વાણીમાંથી પાછો એ મનુષ્ય ઊભો કરી શકો.

⊙

વ્યક્તિની વ્યક્તિમાં શ્રદ્ધા એનું નામ સુતંત્ર: અતંત્ર ને કુતંત્ર પહેલી શ્રદ્ધા હણે. પછી બીજું તો હણાયલું પડ્યું જ છે.

⊙

જે જવાબદારી લેવા માગતા નથી, જવાબદારીની ભાવના સમજવા પણ માગતા નથી, માત્ર સસ્તો કીર્તિનો પાઘ જ પહેરવા માગે છે તે કાયરના પણ કાયર છે. દેશ જ્યારે ડૂબે છે ત્યારે કાયરની સંખ્યા લાખોની બની ગઈ હોય છે.

⊙

બિનજવાબદારી ભરેલી રીતે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરનારા રાક્ષસોને નોતરી રહ્યા છે; રાક્ષસોનું માપ કદ ઉપર નહિ: મનના મેલ ઉપર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણી અંદરથી જ આપણે એક દુનિયા ઊભી કરવાની છે. એ દુનિયા જો સાચી હોય તો જ સૃષ્ટિમાં હેતુ હોય. એ દુનિયા જો ખોટી હોય, તો આખી સૃષ્ટિ એક પ્રકારની ભ્રમણા હોય!

⊙

કીર્તિ કરતાં એક મોટી ચીજ છે: શ્રદ્ધા. જે કોઈ પણ પ્રકારની શ્રદ્ધા વિના જીવે છે, તે ખરી રીતે જીવતો જ નથી.

⊙

દુનિયાને બન્ને વસ્તુઓનો ખપ છે. એ પોતે કેવી છે એનો આબેહુબ ચિતાર એ માગે છે: એ પોતે કેવી હોવી જોઈએ એનું પણ આબેહુબ આલેખન એ માગે છે. એટલે ભાવનાવાદ વિરુદ્ધ વાસ્તવવાદની દ્વિધા-વૃત્તિમાં પડેલા બમાંથી એકેને નહિ સંતોષે! અને પોતાને પણ નહિ સંતોષે!

⊙

અતિશય ધાંધલભરી ઉતાવળ—એ શું અશક્તિનો જ ખુલ્લો એકરાર નથી? પછી એ ધાંધલ વ્યક્તિ કરે, સમાજ કરે કે રાષ્ટ્ર કરે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે પોતાની જાતને બિનવફાદાર થવા કરતાં હટાઇ જવાનું વધારે પસંદ કરે છે, તે માણસ પાસે એવું વીરત્વ છે, જે પ્રગટે તો દુનિયાને પલટાવે.

⊙

એક શિલ્પીએ વિનમ્રતાથી એક કલા-વિવેચકને કહ્યું: 'મેં જીવનભર શિલ્પકૃતિઓ સરજી છે. પણ એ ક્યાંથી આવે છે એ હું હજી સમજી શક્યો નથી. તમે ત્રણ કલાકમાં મારી કૃતિઓ નિહાળીને એ બધું સમજી શક્યા તેનાથી મને નવાઇ લાગતી નથી. આ કૃતિઓ તરફ કાંકરા ફેંકતા જતા છોકરા એથી પણ ઓછા વખતમાં એમનું મૂલ્યાંકન કાઢે છે!'

⊙

લોકટોળાનું જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બન્ને ભયંકર હોય છે. એની રુચિ-અરુચિ પણ એવી જ ભયંકર હોય છે. એને કેળવણી જ્ઞાનના સ્પર્શ વડે નહિ, માણસાઇના સ્પર્શ વડે મળે. માણસાઇ જે માણસાઈ જગાડે, તે માણસાઈ એને કેળવે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સોક્રેટીસે એક જગ્યાએ લખ્યું છેઃ આપણે બીજાનાં દુઃખ જોયાં નથી, ત્યાંસુધી આપણું દુઃખ સૌથી મોટું રહેવાનું છે.

⊙

થાકી જાઓ ત્યારે આળસુ થઈને લાંબા થવાથી થાક જતો નથી. કામ બદલવાથી થાક જાય છે. થાક એમ બતાવવા માટે છે કે હવે કામ બદલો.

⊙

વાત કરનારને જવાબ આપવો એ એક વસ્તુ છે. એને સમજવો એ બીજી જ વસ્તુ છે. આપણે જવાબ આપવાને ટેવાયેલા છીએ, સમજવાને નહિ.

⊙

દરેક બીજ એ ખેડૂતને મન ધાન્યભંડાર છે, તેમ દરેક પળ એ જ્ઞાનીને મન જ્ઞાનભંડાર છે. જે પળ આપે તે કોઈ ન આપે.

⊙

માણુસમાંથી સાચા દેવ ત્યારે બને જ્યારે પહેલાં આપણે એનામાં માટીના દેવ મૂકીએ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દરેક પ્રશ્નને બે બાજુ હોય છે. પણ એ આપણે કબૂલ ત્યારે જ કરીએ છીએ જ્યારે પ્રશ્નને આપણી સાથે સંબંધ હોતો નથી. આપણી સાથે સંબંધ ધરાવનાર દરેક પ્રશ્નને માત્ર એક જ બાજુ હોય છે, અને તે આપણી.

⊙

પ્રખ્યાત ચિતારા વ્હીસલરે એક ચિત્ર કર્યું. એ ચિત્રમાં એક નૌકા ‘ટેઈમ્સ’ નદીમાં જાય છે એનો ચિતાર હતો.

સામાન્ય જનને કોઈ ન સમજાવે તો એમાં શું સુંદર છે એ ખબર પણ ન પડે. પણ ચિત્રકારે પોતાના ચિત્રમાં એક વહી જતી ક્ષણને સૌન્દર્યનાં આભૂષણોની જાદુભરી સૃષ્ટિમાં પકડી લઈ ને, એને અમર બનાવી દીધી હતી! ચિત્ર–એ અમરત્વમાં રહ્યું હતું!

આ ચિત્ર ઉપર રસ્કીને કાંઈક ટીકા પણ કરી હતી.

એ ચિત્રને નુકસાન કરવા માટે એક હજાર પૌંડની નુકસાનીનો દાવો કોર્ટમાં ચાલી રહ્યો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન્યાયાધીશોની 'ફોજ'ને આમાં કાંઈ ગતાગમ પડતી ન હતી.

તેમાંથી એક જણો વધુ ચાલાક હશે તે બોલી ઊઠયો: 'આ બે દિવસની મજૂરી માગે એવા ચિત્ર માટે શું આ માણસ એક હજાર પોંડનો નુકસાની દાવો લાવ્યો છે? નરી નવાઈની વાત!'

વ્હીસલરે તરત જવાબ વાળ્યો: 'સાહેબ! એ બે દિવસની મજૂરીની પાછળ અરધી સદીની ઉપાસના બેઠી છે! અને અરધી સદી પણ શું કરવા? સમગ્ર જીવનનો શું એ પરિપાક નથી?'

⊙

હિમ્મત એ બીજું કાંઈ નથી, માત્ર એક જ પળ વધારે થોભવાની શક્તિમાં એ રહી છે.

⊙

'માણસ જાતને મળેલો મોટામાં મોટો વારસો કયો?'

એક વિદ્વાનને આ પ્રશ્ન પુછાયો. જવાબ મળ્યો: 'ભૂલ કરવાનો: શોધવાનો: સુધારવાનો.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કવિ તો ખુશ ખુશ થઈ ગયો હતો. વનદેવીએ આપેલું વરદાન અલૌકિક હતું. હવે એ પંખીએ પંખીનાં ગાનને સમજશે. પર્ણે-પર્ણની વાતો સાંભળી શકશે. જલધોધના તરંગે તરંગની વાણી જાણી શકશે.

અને એ બધાંને પોતાની મધુર બાનીનું અમૃત પાશે. એમને એ સંગીતની પાંખ આપશે. એમને સ્વરની મોહિનીમાં નવરાવશે!

એ પંખીના ગાનને માણસના શબ્દનો શણગાર આપશે, અને એ ગાન દુનિયાને ડોલાવી દેશે!

કવિ તો ખુશ ખુશ થઈ ગયો.

—અને એ પોતાને મળેલી શક્તિનું પરીક્ષણ કરવા રાત્રે જંગલમાં ગયો.

એ વખતે પંખી પણ શાંત હતાં. પર્ણો મૌન પાળી બેસી ગયાં હતાં. ઝરણાનાં પાણી પોતાની દિવસની લીલા સંકેલીને રજનીનું સૌન્દર્ય જોવામાં તલ્લીન હતાં!

કવિ સાંભળી રહ્યો; કેવળ તમરાનાં ગાન જંગલમાંથી આવી રહ્યાં હતાં!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અસંખ્ય વૃક્ષોના ઝૂંડમાં બેસીને રાત્રિની અંધારઘેરી સાડીનો પાલવ પકડીને, જાણે એ નૃત્ય મનોહર ગીતાવલિ ગાઈ રહ્યાં હતાં!

પણ શું એ ભાષામાં પ્રેમનો સાગર ઉછળી રહ્યો હતો? પ્રેમનો પ્રચંડ મહાસાગર આખા વનને છાઈ દેતો ત્યાં રેલી રહ્યો હતો!

ફૂલે ફૂલનાં હૃદય સંતપ્ત બની ગયાં હતાં.

રજની, એ સાંભળવા ધીમે ચાલતી હતી. પંખી શાંત થઈ ગયાં હતાં. તારાઓ એ વિરહવાણીને કાને ધરવા આકાશમાં થોભી ગયા હતા

તમરાંની આ પ્રેમસૃષ્ટિમાં લાખો શબ્દોની 'દર્દ ગઝલો' ગવાઈ રહી હતી!

કવિ તો ગાન ગાવાને બદલે મૂંગો જ ઊભો રહ્યો!

તમરાંની પ્રેમભાષાનું રૂપાંતર કરનારો એક પણ-પ્રેમ શબ્દ, માનવ ભાષામાં હતો જ ક્યાં? એ શું ગાવાનો હતો?

માનવની પ્રેમભાષા આટલી બધી અપૂર્ણ છે એ જોઈને કવિ લજ્જિત થઈ ગયો.

પદ્મરેણુ [૧૯૪૯]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાનાં પ્રેમકાવ્યોનાં કૃત્રિમ આંસુઓ જોઈને એ શરમીંદો થઈ ગયો.

પછી એ કાવ્ય લખી તો શકયો નહિ; પણ કોઈ મહાકવિનાં પ્રેમકાવ્યો વાંચી પણ શકયો નહિ!

એને ત્યારે જ ખબર પડી કે માનવ, કુદરતી સૃષ્ટિની બીજી કોઈ ભાષા જાણતો નથી, એટલે મહાન દેખાય છે!

⊙

કલા સર્વોચ્ચ શિખરે વસે તેમાં એનો વિજય નથી; એ ઝરણાંરૂપે વહે તો એનો વિજય છે.

⊙

ગુલાબની પાંદડીમાં ઢળેલાં રજનીનાં આંસુ જોઈને કવિઓએ કાવ્યો કર્યાં: કલાકારોએ રંગ પાથર્યા: સંતોએ મહિમા ગાયા.

કેવળ શિશુ આનંદમગ્ન થઈ રહ્યો! નાચ્યો અને આશ્ચર્યનું આશ્ચર્ય આ હતું.

દેવદૂતે પણ કહ્યું કે શિશુને એનું રહસ્ય મળ્યું છે. જેને શોધવું હોય તે એના હૃદયમાં જુએ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સેંકડો, હજારો ને લાખો વર્ષ પહેલાં માનવ, પશુ, પંખી, સૌ સાથે રહેતાં હતાં. સાથે આનંદ કરતાં હતાં. સાથે ગીત ગાતાં હતાં.

એક વખતે પંખીઓના ગાન જેવું આહ્લાદક ગાન, કેવળ પ્રભાતનો પ્રકાશ જોઈને, માનવને સ્ફુરતું એને પ્રભાતમાં, સંધ્યામાં, તડકામાં રખડતી વાદળીમાં, રસળતા પાંદડામાં, રમતાં પતંગિયામાં, વાદળના રંગોમાં, ઝરણાંનાં પાણીમાં–સઘળે આનંદ આનંદ જણાતો હતો. ડુંગરાને લીલાછમ જોઈને એ નાચી ઊઠતો. સૂરજને આથમતો જોઈને એ ગીત ગાતો એ વખતે એ શિશુ હતો. કુદરત એની માતા હતી. એ જ એના પિતાને સ્થાને હતી. એની સ્ફુરણા પણ એ હતી. એનું જ્ઞાન અને ગાન અન્ન પણ એ જ.

એ વખતે શોકનાં બિંદુઓ સ્વર્ગગંગાની જલનૌકામાં રહેતાં હતાં. આંહીં પૃથ્વીમાં તો કેવળ આનંદવાટિકાના સ્વરો હતા.

એને એ વખતે એક પાંદડું પણ પરાયું લાગતું ન હતું. એ સઘળાનો હતો. સઘળું એનું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી એને બુદ્ધિનું અંજન આંજવા દેવદૂતો આવ્યા.

અને એને બુદ્ધિ મળી!

કોણ જાણે શું થયું પણ એને બુદ્ધિ મળી એટલે એને જંગલ બીહામણાં લાગ્યાં. વનકુંજો અનાકર્ષક જણાઇ. ડુંગરા ને પર્વતો ભયાનક દેખાયા. પશુઓ હિંસક લાગ્યાં. પંખીઓ દાણા ખાઈ જનારા રાક્ષસો જણાયા.

જ્યાં જ્યાં માનવનો પડછાયો પ્રગટતો, ત્યાં ત્યાં પહેલી પેલી બુદ્ધિ પ્રગટતી!

અને એ બુદ્ધિવાળા માનવથી પશુઓ, પંખીઓ, વૃક્ષો, વનકુંજો, બધાં દૂર નાસવા લાગ્યાં!

અને તમામ સૃષ્ટિ એની બુદ્ધિથી ધ્રૂજી ઊઠી! પશુઓએ, પંખીઓએ, વનકુંજોએ, કુદરતની સઘળી રમ્ય સૃષ્ટિએ, માનવને છોડીને દૂર દૂર દૂર, જઈ શકાય તેટલું દૂર, પોતે પોતાનું નિવાસસ્થાન શોધ્યું!

પછી માનવ એમને શોધવા નીકળ્યો!

પણ હવે એને અશ્વ ઉપયોગી જણાતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતો. બળદ ખપનો લાગતો હતો ગાયની એને જરૂરિયાત હતી. સિંહ હિંસક દેખાતો હતો. વાઘ ક્રૂર જણાતો હતો. હાથી ઉપયોગી લાગતો હતો. હરણ શિકાર માટે હતું. શિયાળ અપશુકન માટે હતું. કૂતરું 'હડહડ' કરવા માટે હતું. વાછરુ પાડા વધ માટે હતાં !

અને એની બુદ્ધિએ એને રસ્તો બતાવ્યો. આટલાંને પકડીને પાળી લે. આટલાંનો શિકાર કરવા જતો જા. આટલાથી ડરતો જા. આટલાંને મારતો જા. આટલાંને દેખે તો મૂકતો નહિ !

અને જેમ જેમ એને, એની બુદ્ધિનાં અંજનનો વધુ ને વધુ પ્રકાશ મળતો ગયો, તેમ તેમ એના હૃદયનું પ્રેમસરોવર ખાલી થવા માંડયું !

છેવટે એ સરોવર આખું ખાલી થઇ ગયું !

પણ એટલીવારમાં માનવ તો આકાશનો, પર્વતનો, નદીનો, કુદરતનો, પશુઓનો, પંખીઓનો તમામનો સ્વામી હતો. એમના ઉપર એની સત્તા હતી.

વર્ષો વહેતાં ગયાં. એનો વૈભવ વધતો ગયો. એને ત્યાં પવન ગીત લાવતો, સૂર્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કિરણુ આપી જતો, વાદળીઓ માગ્યાં પાણી ભરી જતી, નદીઓ એની દાસી હતી, સમુદ્રો એના નોકર હતા, આકાશી તારાઓ એના નિયમમાં હતા. શબ્દો એના ગુલામ હતા,

છતાં એને સુખ ન હતું. શાંતિ ન હતી. આનંદ ન હતો.

એ હવે એને શોધવા નીકળ્યો !

વર્ષો સુધી એની એ શોધ ચાલી. વર્ષોના મંથનને અંતે એની એ શોધ પૂરી થઈ.

અને એક આશ્ચર્યનું આશ્ચર્ય થયું !

એ પોતાના હૃદયમાંથી ખોવાઈ ગયેલા પ્રેમસરોવરને કિનારે ઊભો હતો.

અને શાંતિ એમાં સૂતી હતી. સુખ એમાં બેઠું હતું. આનંદની હેલી ત્યાં રમતી હતી !

એની બુદ્ધિએ પ્રગટ થઈને એ વખતે એના કાનમાં કહ્યું: 'ગાંડા રે ! ગાંડા ! વર્ષોનો વૈભવ આ પાણીમાં ફેંકી દેતો નહિ. આ પ્રેમસરોવર નથી. એ તો તારી જ કલ્પનાનો પડછાયો છે. એને જે રાખે છે તે અકિંચનમાં અકિંચન બને છે !

બધું જ ખોવું હોય તો એને પંથે પળજે !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માનવ, આ શબ્દો સાંભળીને આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયો.

એ ચિત્તભ્રમ જેવો અનિશ્ચિત બનીને હજી ત્યાં ઊભો છે. પણ નથી એ પ્રેમ સરોરને તોડી શકતો: નથી એને અપનાવી શકતો: અને સમય તો વહી રહ્યો છે.

અને પશુ, પંખી, પતંગિયાં, પાંદડાં, વનકુંજો, ડુંગરાઓ, આકાશ, તારા, સમુદ્રો અને સરોવરો, એની આ સ્થિતિને હસી રહ્યાં છે!

એ તાલી લઇ લઇને અંદર અંદર બોલી રહ્યાં છે: 'રે! આપણને જીતનારો? આટલો બધો એ મનોદુર્બળ છે એ તો આજે જ જાણ્યું!'

⊙

માણસની શક્તિનું માપ એ શું કરી શકે તેમ છે તેમાં તો રહ્યું છે. પણ એથી વધુ આમાં રહ્યું છે: 'એ શું નહિ કરી શકે.'

⊙

ખરેખરો મહાન માણસ આ છે: જે પ્રજામાં પરંપરાનો પ્રાણ જાગ્રત કરી શકે છે: પ્રજા એટલે, પોતાની પ્રજા: પોતાનો સમાજ: પોતાનો રાષ્ટ્ર. પોતાનું વિશ્વ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને બરાબર સાંભરે છે કે તે દિવસે જૂઈની રાણીએ ગુલાબફૂલને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યું હતું !

અને એ રાણીનાં તમામ નાનાં મોટાં દાસદાસી એવો ભભકો મારીને બેઠાં હતાં કે ગુલાબ તો પોતાની હીનતાથી પોતે જ ફિક્કું પડી ગયું !

જૂઈની રાણીએ તે દિવસે પોતાને ત્યાં પરિમલનાં સરોવર છલકાવ્યાં હતાં !

અને ગુલાબ તો એ સુગંધીનો મહાસાગર ત્યાં લહેરાતો જોઇને, પોતાની સુગંધથી પોતે જ લાજી મર્યું !

પણ તે પછી ઘેર આવીને એ પોતાનાં તમામ જાતભાઈઓને મળી આવ્યું.

ગુલાબનાં ફૂલોની રંગરંગની પરિષદ્ બોઠવાઇ. એમાં નિશ્ચય થયો કે આપણે પણ જૂઈની રાણીને નોતરો. આપણી સૃષ્ટિ એને દેખાડો. એને પણ થશે કે આપણે કાંઈ કમ નથી !

અને પછી જૂઈની રાણીને નોતરું ગયું. ચાંદનીની જાજમ ઉપર થઈને જ્યારે એ ત્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવી ત્યારે ઘડીભર તો તમામ ગુલાબોને લાગ્યું કે નંદનવનનાં પારિજાત એની સાથે સાથે આવી રહ્યાં છે !

પણ પછી જૂઇની રાણીએ ત્યાં રંગનો અને સુંગધનો બન્નેનો જે સાગર મિલાપ જોયો એ જોઇને એનું માથું ઢળી ગયું !

એ સમજી ગઇ કે ગુલાબની રંગસૃષ્ટિ પાસે એનો કોઈ હિસાબ નથી !

અને તમામ ગુલાબ આત્મસંતોષનું છાનું સ્મિત કરી રહ્યાં !

પણ ચાંદની વીંધીને આવતું એક છાનું અટ્ટહાસ્ય ક્યાંકથી સંભળાયું અને બન્ને ચમકી ઊઠયાં: જૂઇ અને ગુલાબ !

કોઇક એમને કહી રહ્યું હતું : 'તમે દેવને ચરણે ધરાતાં હતાં, ત્યાંથી માનવને ચરણે આવ્યાં, એ તમારા આ સુગંધ અને રંગઠઠારાને પરિણામે !

એના કરતાં બડભાગી તો હું કે જે જોગી શંકરને ચરણે યુગયુગથી મુકાતું આવ્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને હજીસુધી માનવના કંઠનો સ્પર્શ પણ મને થયો નથી!

તમને રંગ અને સુગંધનું અભિમાન થયું તો તમને માનવના ચરણે રગદોળાવાનું ભાગ્ય મળ્યું!

બડભાગી તો હું છું કે કેવળ દેવચરણ જ મને મળતાં રહ્યાં છે!

જૂઈ અને ગુલાબ બન્નેએ આ વાણી કોની છે, એ સાંભળવા આંખ ઊંચી કરી, તો ત્યાં ધતૂરાનું ફૂલ અટ્ટહાસ્ય કરી રહેલું દેખાયું!

⊙

એક વખત પુષ્પોએ ભ્રમરોને પૂછ્યું: 'તમે તમારું ગુંજન ક્યાંથી લઈ આવો છો?'

અને ભ્રમરોએ જવાબ આપ્યો: 'જ્યાંથી તમે તમારો પરિમલ લાવો છો, ત્યાંથી!'

⊙

જ્યારે તમને કોઈ એમ કહે કે મેં કોઈ દિવસ ભૂલ કરી નથી, ત્યારે તમે એને કહેજો કે તારું સ્થાન ખરી રીતે જડ સૃષ્ટિમાં છે, જ્યાં કોઈ દિવસ કોઈ ભૂલ કરતું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વખત મેં બુલબુલને પૂછ્યું: ' ભલા માણુસ! તું આનંદ હેલી વરસાવે છે. કોઈક વખત તો શોકનું ગીત ગા!'

અને એણે જવાબ વાળ્યો: ' હું તો શોકનું કે આનંદનું ગીત ગાતું નથી.

હું તો મારી પ્રિયતમાને બોલાવવાનું ગીત ગાઉં છું. તમે એમાં કાં શોક જુઓ છો, કાં આનંદ જુઓ છો!

તમારા હૃદયમાં છુપાઈ રહેલા એક સરોવરના તરંગોમાંથી તમને આ પડછાયા મળે છે!

⊙

પરમસિદ્ધિ અને સમૃદ્ધિનો સાગર તો માણુસના અંતરમાં ભર્યો છે. કલાકાર તો એમાંથી એક અંજલિ માત્ર લઈ શકે છે; જ્યારે એ સાગરનાં મૌક્તિકો તો કોઇ સાધુ-સંતની અનોખી સિદ્ધિ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાણીમાં અને વૃત્તિમાં તીક્ષ્ણતા છે, તે તેજસ્વિતા નથી.

વાણીમાં ને વૃત્તિમાં જે ઓપ છે, શણગાર છે, એ મહાનુભાવતા નથી.

વાણીમાં ને વૃત્તિમાં જે રસાભાસ છે, તે અતળ ગાંભીર્ય કે હિમશૃંગી ઉડ્ડયન નથી.

વાણીમાં ને વૃત્તિમાં જે કટાક્ષ છે, તે પોતાની ક્ષુલ્લકતા પ્રગટ કરે છે.

કેવળ સાદી, સહજ, સ્પષ્ટ સ્વચ્છ એ વાણી જ, કુદરત દીધા ઝરણનું અમૃત આપે છે.

○

જે શંકા આવે ને ચાલી જાય, તે શંકા, ન તો તમારો ઉદ્ધાર કરે; ન તો તમને ક્યાંય દોરે. દોરનારી શંકા એ છે, જે આવે છે, રહે છે, કાંટાની પેઠે ખટકે છે–અને પછી તમને મંથન કરવા પ્રેરે છે. એવી શંકા એ જ્ઞાનની એક ભૂમિકા છે. બીજી બધી શંકા–એ આળસ છે.

અને જેને શંકા નથી, અશ્રદ્ધા નથી, પ્રશ્ન નથી એને તો જીવન પણ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હે મારા નાથ ! મૃત્યુદેવ, કે જે તારો એક દાસાનુદાસ છે, તે આજ મારે આંગણે આવીને ઊભો છે.

અજાણ્યા વિશાળ મહાસાગરને ઉલ્લંઘીને એ આવ્યો છે. એની પાસે તારો સંદેશો છે.

રાત્રિ અંધારઘેરી છે. મારું હૃદય ધડકી રહ્યું છે. પણ હું દીપક લઈને તેને સામે લેવા જઈશ. મારા ઘરનાં દ્વાર તેને માટે ઉઘાડીશ. તારા સંદેશવાહકને હું સ્વાગત આપીશ.

હું બે હાથ જોડીને તેને આવકારીશ. મારા હૃદયની સમૃદ્ધિ એને ચરણે ધરીશ.

તે પોતાનો સંદેશો પાર પાડીને જશે. અને મારા જીવન–પ્રભાતને પોતાના પડછાયાથી ઢાંકી દેશે.

પછી મારા એકલા એકાકી ઘરમાં કેવળ મારો આત્મા તારે ચરણે આવવા માટે બેઠો *હશે !

⊙

છેવટે તમામ મંગલ, એ તમામ ગેર-વ્યવસ્થાને બાળવામાંથી ઊભો થનાર પદાર્થ છે !

---

* ગીતાંજલિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અશક્તોને દબાવું અને અજ્ઞાનોનો લાભ ઉઠાવું એટલા માટે નહિ, એમને હું સમજું એટલા માટે, તેં મને શક્તિ આપી છે. ધન્ય છે હે વિશ્વસ્વામી! તું તારું દરેક કામ દરેકની મારફત થોડું થોડું કરાવી રહ્યો છે!

⊙

આટલી શ્રદ્ધા જ જગત માટે બસ છે: સૂર્યો અને ચંદ્રો ઓલવાઈ જશે, ત્યારે પણ માનવદીપ જલતો હશે!

⊙

બુદ્ધિજીવન, દ્રવ્યજીવન, રાજ્યજીવન, દુનિયાનાં તમામ ખંડેરો — માણસનાં, શહેરનાં અને સંસારનાં — આ ત્રણેની ભયંકર મૈત્રી-માંથી જ શું ઊભાં થતાં નથી?

⊙

કોઈને પણ, પોતાનું મોં બરાબર બતાવે એવું દર્પણ ગમે ખરું?

દરેક અરીસાએ માણસને થોડોક વધુ રૂપાળો બતાવવો જોઈએ; નહિ તો એ અરી-સાને જ માણસ ફેંકી દે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સદ્ગુણો નહિ, સદ્ગુણોને રક્ષી રહેલી મર્યાદા—રેખા, એ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. મર્યાદા-રેખા જ સદ્ગુણોને ઉછેરે છે. એટલા માટે મહાન પાપો કરતાં પણ વધુ મોટું પ્રાયશ્ચિત્ત નાની ભૂલોને માટે થવું જોઈએ. દાદાજી કોંડદેવે એક વખત એક ફળ લીધું—ભૂલથી. તરત જ ભાન આવ્યું કે આ રેખા ઓળંગી, તે હવે ઓળંગવા માટે જ બની રહેશે. પ્રાયશ્ચિત્ત પોતાને હાથે જ લીધું. હાથ કાપી નાખવાની તૈયારી બતાવી. ઘણી ઘણી વિજ્ઞપ્તિને અંતે, એક લોહબેડી ગળામાં પહેરી. પણ સૌને જાહેર તો થવા જ દીધું કે દાદોજીએ પણ રેખા ઓળંગી હતી!

રેખાને સાચવો; રેખા તમને સાચવશે.

૦

ઉદારતા રાખવી, એનો અર્થ તો આ છે કે સામેના માણસની શક્તિનું માપ કાઢવું; માણસ માણસને સમજ્યા વિના જો ઉદારતા બતાવે, તો એમાંથી છેવટે પેલા માણસનું પતન તો એ કરે જ, પણ પોતે પોતાની સદ્ગુણશક્તિ પણ ગુમાવે. માટે રેખા એ જીવનની મહાન શક્તિ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુનિયામાં જે કાંઈ સુંદર છે, તે વિયોગના મહાસાગરમાંથી ઊઠે છે. કલ્પનાની પરી એને રંગે છે. મન એને હીંડોળે છે. હૃદય એને સંઘરે છે. દરેક માણસની પાસે આ છે, એટલે દરેકને માટે, કાંઈ ને કાંઈ સુંદર છે. અસુંદરતા કેવળ મૃત જીવનનો વારસો છે.

⊙

ઋતુને માણસ ચાલી જતી જુએ છે. રાત્રિને પ્રકાશ મળતો દેખે છે. અંધારાને અજવાળું ભેટવા આવે છે એ જુએ છે. નદીનાં પાણીને વહેતાં જુએ છે. સમુદ્રતરંગનું ક્ષણિક જીવન નિહાળે છે.

અને છતાં આ આશ્ચર્ય નથી ? એવી જ રીતે એને મળેલો શોક પણ ચાલ્યો જશે એમ એ માની શકતો નથી !

એવા કુદરતી ક્રમને માટે એને જ્ઞાનનો આધાર લેવો પડે છે !

રે અજ્ઞાન !

⊙

જીવનની ખરી કરુણતા આમાં રહી છેઃ માણસને દરેક વસ્તુ પોતાની કરવાનું મન થાય છે; અને એ એની રહેવાની નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંયમનો ખરો અર્થ આ છેઃ અમંગલ પ્રવૃત્તિમાં અશક્તિ. જાણે કે એને એ રુચે જ નહિ, એમાં એને રસ જ નહિ, એ સંયમ. બીજો બધો વિવેક; સામાજિક વિવેક.

⊙

એમની વાતો કરનારા વેદિયાઓ અનેક આવી ગયા.

એમની ગણતરી ગણનારા દૈવજ્ઞો પણ અનેક આવ્યા; અનેક ગયા.

પણ એમનાં કાવ્યો કરનાર કોઈ કવિ હજી આવ્યો નથી.

એટલે તારાઓ, હમેશાં રાતે ફરવા નીકળે છે કે—છે કોઈ કવિ?

ધરતીને અમારા હૃદયનું ગાન આપનારો કોઈ કવિ?

⊙

જીવનની મુશ્કેલીઓને સહન કર્યાનો ડંખ જેના હૃદયમાં બેસી ગયો છે, તેણે એકે મુશ્કેલી સહન કરી નથી: મુશ્કેલીએ એને કાંઈ આપ્યું નથી; એ મુશ્કેલીને સમજ્યો નથી; એ મુશ્કેલીમાંથી કાંઈ શીખ્યો નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમે તમારા શબ્દો ખરા ઊંડાણમાંથી બોલવાનું શરૂ કરશો, અને એક આશ્ચર્ય થશે : જીવન પણ અગાધ ઊંડાણમાંથી જીવવાનું શરૂ થશે.

૦

આપણે ક્યારે સમજીશું કે નાનકડા માણસોની જીવન ફિલસૂફી વડે જ આ વિશ્વ આટલું સુંદર દેખાય છે !

૦

નાનકડા માણસોની મોટી ફિલસુફીએ, મને જે દર્શાવ્યું છે તે ઘણી વખત સેંકડો ગ્રંથોમાંથી પણ મળવું મુશ્કેલ બન્યું છે.

અથવા આ આપણી કેવી પામરતા છે કે આપણે માણસને માણસ જ ધારીએ છીએ; એ માણસ તો છે જ; પરંતુ એ એક કિતાબ પણ છે. અને એના શબ્દેશબ્દમાં જીવનનું અગાધ ઊંડાણ પડયું છે.

મહાન શેકસપીઅરે એટલા માટે, પેલા જૂના જોડા સાંધનાર મોચીના મોંમાં આ શબ્દો મૂકયા નથી ? ‘ભલે ને, હુ જૂનાં ખાસડાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંધનારો આલતુફાલતુ મોચી હોઉં, પણ મારો સાંધો એટલો સુંદર હશે, કે નગર આખામાં એ સાંધાની તોલે કોઈ સાંધો નહિ આવે!'

જીવનનું મૂલ્યાંકન જેટલું આ મોચીના એક સાંધામાં છે, તેટલું સેંકડો જોડી જોડા રાખનાર દુકાનોમાં નથી!

⊙

નાનકડી વિપત્તિ આવી પડે ને સતાવે ત્યારે એને હૃદયમાંથી કાઢી નાખવાની વ્યર્થ મથામણ કરતા નહિ.

એ બોરડીના કાંટા જેવી છે. કાઢવા મથશો તેમ વધારે ઊંડે ઊતરશે!

પણ એ વિપત્તિ ઉપર તમારા જીવન-સંસ્મરણોમાંથી થોડું જળ છાંટજો.

કોઈ મહાન આપત્તિમાંથી, તમે પહેલાં ઊગરી ગયા હો, એનું ચિત્ર, એને જોવા આપજો!

અને એ તરત, તમારા હૃદયમાંથી ગાંઠડા પોટલાં લઈને, મુસાફરીએ ચાલી નીકળશે!

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલાક અમુક કરી જ નહિ શકે, એનો અર્થ તમે સમજ્યા? કેટલાક દગો કરી જ નહિ શકે: પરિસ્થિતિ ગમે તે હો. આ માનવ જાતનો શ્રેષ્ઠ પરિમલ છે.

⊙

પ્રાજ્ઞ તે છે, જેની પાસે અજ્ઞેય તત્ત્વની વાત આવતાં, એ ચંતન–સમુદ્રમાં નિમજ્જન કરશે: એનું તત્ત્વ શોધવા માટે.

અર્ધપ્રાજ્ઞ, અજ્ઞેય તત્ત્વ વિષેની વાતને ઉપેક્ષામાં કાઢી નાખશે!

અજ્ઞ, એના પ્રત્યે હસશે!

અને જેનામાં કેવળ માણસનો આકાર જ છે, એવો મહાઅજ્ઞ, એના પ્રત્યે ઘૃણાભરેલું અટ્ટહાસ્ય કરશે!

કારણ કે જ્યાં વિદ્વાનો મત ઉચ્ચારતાં ડરે છે, ત્યાં અવિદ્વાનો અટ્ટહાસ્ય કરે છે!

અટ્ટહાસ્ય અને અજ્ઞાન–એ ઘણાં નજીક છે; બન્ને સહોદર છે!

⊙

એમ તો હિમ્મત અને ધૃષ્ટતા વચ્ચે એક નાની રેખા સિવાય બીજું કોણ બેઠું છે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વખત એક આશ્ચર્યકારક ઘટના બની.

એક અંધ માણસ હતો. તે હમેશાં પ્રાર્થના કરતો કે 'હે ભગવાન ! તારી આ સૃષ્ટિની સુંદરતા હું એક વખત નજરે નિહાળું !'

ઈશ્વરને એની પ્રાર્થના સાંભળવાનું મન થયું.

એક વખત એને અચાનક દૃષ્ટિ મળી ગઈ.

અને એના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. એણે પોતે જે સૃષ્ટિ કલ્પી હતી, તેનાથી આંહીં બધું ઊંધું જ હતું.

એણે તો મત્ત સુગંધ ફેલાવતા ડોલરમાં અપ્સરાનું રૂપ કલ્પ્યું હતું, અને આંહીં તો એક નાનકડું ધોળું ટપકું દેખાતુ હતું !

તેણે મયૂરના ટહુકા ઉપરથી કેટલી મહા પરાક્રમી ગૌરવ ભરી મૂર્તિ કલ્પી હતી ! આંહીં તો એક વૃક્ષ ઉપરથી બીજા વૃક્ષ ઉપર દોડતું એક પંખીમાત્ર હતું !

એણે પૃથ્વીથી આકાશ સુધી વ્યાપ્ત એક તેજોરાશિ જોવાની આશા રાખી હતી. આંહીં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો આકાશના એક નાના સરખા ભાગમાં ગોળ બિંબ લટકતું હતું!

—અને લોકો એને સૂર્ય કહેતા હતા!

એણે કોયલને સાંભળીને, એક મનમોહન પ્રતિમા, પોતાના હૃદયમાં બેસારી હતી. આંહીં તો એક કાળું પંખી ઊડતું હતું!

એણે ફરીને પ્રભુને પ્રાર્થના કરી: 'હે પ્રભુ! મારી આંખો પાછી હતી તેવી કરી દો: આ સૃષ્ટિમાં તો કાંઇ જ જોવાનું નથી! મારી મનોમય કલ્પનાસૃષ્ટિમાં મને વિહરવા દો!'

પ્રભુએ ફરીને એની પ્રાર્થના સાંભળી.

એની આંખો બંધ થઇ ગઇ. સૃષ્ટિ વિલીન થઇ ગઈ.

પણ હાય રે! આ શું થયું? એની સ્વપ્ન-સૃષ્ટિ પણ વિલીન થઇ ગઇ હતી!

તે પહેલાં તો એ મધુર સ્વર સાંભળીને ડોલી જતો. અને એના હૃદયમાં એ સ્વરની મનમોહન પ્રતિમાઓ એ જોઇ શકતો!

હવે તો એણે જોયેલી કદરૂપી આકૃતિઓ ત્યાં આવતી હતી!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી સ્વરની મોહિની પ્રગટતી. નથી સ્વપ્ન-પ્રતિમાઓ આવતી. આવે છે, એના સ્વપ્નભંગની કુરૂપતા માત્ર!

એણે પ્રભુને ફરીને પ્રાર્થના કરી: 'હે પ્રભુ! મેં જોયેલું છે તે પણ હવે ભુલાવી દો! મારી મનઃસૃષ્ટિ હતી તેવી કરી દો!'

અને પ્રભુએ ખડખડ હસીને કહ્યું: 'સ્મૃતિના ડંખ ધોવા માટે તો હે માનવ! મૃત્યુના સમુદ્રમાં સ્નાન કરવાનું રહે છે!'

⊙

વાત્સલ્ય વિષેનો આપણો ખ્યાલ કેટલો વિચિત્ર છે!

મુશ્કેલીઓ ઓછી કરવી, એને આપણે વાત્સલ્ય માનીએ છીએ.

અને એ પ્રમાણે જીવનમાં ઉતારવા મથીએ છીએ.

પણ વાત્સલ્યનો ખરો અર્થ આ છે: કેટલી મુશ્કેલી આ સહી શકે તેમ છે — કટુ થયા વિના — એ શોધી કાઢવું, તેનું નામ વાત્સલ્ય.

એવું વાત્સલ્ય જ જીવનને દોરે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણીવખત જ્યારે નીરવ રાત્રિમાં તારાઓ છાની મુસાફરી શરૂ કરે છે, ત્યારે કોણ જાણે ક્યાંથી, કોઈનું છાનું રુદન મને સંભળાય છે. એ રુદન માનવનું નથી, પશુનું નથી, પંખીનું પણ નથી. ઘણાને ખબર નહિ હોય, પણ પશુનાં ને પંખીનાં રુદન પણ મેં સાંભળ્યાં છે. એમ તો મેં ફૂલને પણ રોતાં સાંભળ્યાં છે. અવગતિયા જનનું પણ આ રુદન નથી. એ રુદન નિરાધારતાનું નથી. વિપત્તિમાંથી જન્મ પામતું એવું પણ એ રુદન નથી.

આ રુદન નવી નવાઈનું છે. એ શબ્દોનું રુદન છે. સેંકડો અને હજારો શબ્દોને એ વખતે હું રુદન કરતાં સાંભળું છું.

એમાંનો દરેક પોતાના ભાગ્યને રડી રહ્યો હોય છે!

સ્નેહના વાતાવરણમાં, રૂપવતીઓ, કેટલાક શબ્દોને પ્રેમસાગરમાં તરતા મૂકે છે ત્યારે, પળ બે પળ, એ શબ્દો, નાનકડાં શિશુઓની માફક, આનંદ આનંદ અનુભવે છે! એમને લાગે છે કે એમનો જન્મ સફળ થઈ ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રૂપવતી નારીઓનો એમને સ્પર્શ મળ્યો. એમના સુંદર સ્વરાંકનનું આભૂષણ મળ્યું. એમની અનોખી ઉચ્ચાર શૈલીનો એમને પ્રેમહીંડોળો હીંચકવા મળ્યો! એમનો આનંદ ક્યાંય માતો નથી!

પણ બીજી જ ક્ષણે એ તમામ શબ્દો મશ્કરી ભરેલી અસત્યની ભ્રમણા જુએ છે, અને પોક્રેપોક મૂકે છે કે, હાય રે! અમને હવામાંથી આંહીં કોણ ઉપાડી લાવ્યું? અમને ફરીને કોઈ સ્વપ્નની નિદ્રા આપો! સ્વપ્નની નિદ્રા આપો! ફરીને અમને ગગનની હવા–પથારીની શય્યામાં પોઢી જવા દો!

કોઈ શબ્દો વળી, ન્યાયાસનની પવિત્રતાનો પડછાયો જોઈને, પહેલાં તો પોતાની જાતને નિર્દોષોના ઉદ્ધારક સમજી, ગગનાંગણને વૈભવ હીંચકે હીંચકવા માંડ્યા હતા! એમને થયું હતું કે ઋગ્વેદી ઋત પછી, છેક આજે એમને સત્ય જોવા મળ્યું!

પણ એમનું સ્વપ્નું ત્યારે ભાંગ્યું, જ્યારે ત્યાં ઋત પણ ન જોયું, સત્ય પણ ન જોયું. એમને ત્યારે ખબર પડી કે બીજે તુંબડીમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો કાંકરા હોય છે! પણ આંહીં આ ન્યાયાલયોમાં તો નથી તુંબડી હોતી, નથી કાંકરા હોતા; હોય છે માત્ર માનવનું ડાચું અને કેવળ ફેંકોલોજીનું હૈયું! ત્યારે એ તમામના રુદનથી આકાશ ભરાઈ ગયું. એ બોલી ઊઠ્યા:

'અરેરે! અમને આ ન્યાયાલયના દ્વારમાંથી ઉઠાવીને કોઈ કેવળ નરકાગાર હોય ત્યાં લઈ જાઓ! ત્યાં આંહીંના પ્રમાણમાં અમે વધારે સુખી થઈશું. અમને આંહીંથી લઈ જાઓ! અમે પાછો હવાનો અંચળો ઓઢીને સૂઈ જઈશું!'

પણ એ તો રુદન કરતા રહ્યા, ન્યાયાસનો ચાલતાં રહ્યાં, ને બીજા શબ્દો પણ એમ જ રડતા રહ્યા!

શબ્દોનો એવો બીજો મોટો ભંડાર પણ પોતાનાં રુદન–ગીતો ગાતો સંભળાય છે: 'અરેરે! અમે કલ્પનાના સ્વામીને ચરણે બેઠા, ત્યારે એમ ધાર્યું હતું કે સ્વર્ગીય પારિજાતનો પરિમલ, આ કવિજન, અમારા દેહમાંથી પ્રગટાવશે! અમારી શબ્દની આખી જમાત સુગંધમય બની જશે; અને ચાલશે ત્યારે હવામાં સુગંધની લેરખી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રેલાવતી જશે! એ વિચાર આવતાં અમને આનંદ આનંદ થઈ ગયો હતો!

પણ રે કમનસીબી! એ કવિજન, અમારી સુરસ સુગંધ તો શું, અમારી દેહતંત્રીનું એક સ્વરાંકન પણ, કોઈ બહાર પાડી ન જાય, એની ચિંતા કરતા બેઠા હતા! એ કવિજને અમને સુગંધ તો ન આપી, અમારી સ્વરતંત્રી પણ ખૂંચવી લીધી!

અને અમે શબ્દો, નીરસ, રુપમાહીન, ભયંકર, રાગદ્વેષની પપૂડી વગાડતા, વિચાર-ગુલામોના દાસરૂપે વેચાવા લાગ્યા!

રે! અમે શબ્દો, પરબ્રહ્મના મિત્રો, આકાશના રહેનારા, છેક સ્વર્ગંગાના તટે વસનારા, આંહીં પૃથ્વીમાં ટકાના ત્રણ લેખે વેચાવા માંડયા!

આહ! કમનસીબી!

ઘણી વખત જ્યારે નીરવ રાત્રિમાં તારાઓ પોતાની છાની મુસાફરી શરૂ કરે છે, ત્યારે શબ્દોનાં આ રુદન સાંભળીને મારું હૈયું ભરાઈ આવે છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મને થાય છે કે કોઇ એવી નીરવતા હોય, જ્યાં મૌન પોતે બેઠું હોય, તો ત્યાં એવી નીરવતાના સાગરમાં હું મારી જાતને મૂકી દઉં !

એમના એ રુદનના હૃદયમાં, કોઈ જાણે કે ન જાણે, એક મહા ભયંકર શાપ બેઠો છે: 'અમને હીન કરનારાઓ ! આટલું નોંધી લ્યો; માનવ પોતાના પડછાયાનો પણ વિશ્વાસ નહિ કરે—એવી સ્થિતિ આવશે, ત્યારે હે જગતના જનો ! તમે ફરી દટ્ટણ પટ્ટણની લીલા નીરખશો !

અને અમારી પાસે શસ્ત્રો નથી. પણ શસ્ત્રો અમારી પાસે કાંઈ નથી ! અમે શબ્દો, જ્યારે કાંઈ જ કહેવા માટે નહિ હોઈએ, ત્યારે હે જગત-જનો ! આ પૃથ્વી પણ કોઈને માટે નહિ હોય !'

શબ્દોના રુદનનો આ શાપ ઘણી વખત હું સાંભળું છું ! ને કેવળ એકાકી મૌનથી એને ગ્રહીને બેઠો રહું છું !

★

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધૂમકેતુની 'યુગદર્શન ગ્રંથમાળા'

તુષારબિંદુ

શ્રી. ધૂમકેતુની અનેક રંગભરી રસ કથનિકા-
ઓનાં અવનવાં રૂપ આમાં જોઇ શકાશે
લગભગ ૫૫ કૃતિઓ. ત્રણ રૂપિયા

મેઘબિંદુ

શ્રી. ધૂમકેતુની શૈલીના ઉચ્ચતમ શિખરો
નિહાળવા માટે આ પુસ્તક જોઈ જવું જોઈએ
એમાં કાવ્યમય વાણીમાં ઐતિહાસિક નવ-
લિકાઓ આવે છે. ત્રણ રૂપિયા

પદ્મરેણુ

દ્વિરંગી છપાઈમાં પ્રગટ થયેલ અભિનવ
રજકણોનો આ સંગ્રહ ભેટ આપવા માટે
સર્વોત્તમ છે. ત્રણ રૂપિયા

રજકણ

શુભ પ્રસંગે ભેટ આપવા લાયક, અત્યંત
મનોરમ શૈલીમાં લખાયલાં સુંદર સચિત્ર વિચાર
મૌક્તિકોનું પુસ્તક ત્રણ રૂપિયા

જલબિંદુ

ધૂમકેતુની જલબિંદુની ગદ્યશૈલી ગુજરાતી
સાહિત્યમાં હજી સુધી અજોડ રહી છે. એમાં
વિરલ પ્રસંગનું મનોરમ નવલિકા જેવું
રૂપાંતર પામેલું ભાવનાશીલ સુંદર ગદ્ય છે.
ત્રણ રૂપિયા

પગદંડી

પ્રવાસવર્ણનોનું આ પુસ્તક વાંચનાર ઘડીભર
પોતાનું સ્થળ ભૂલી ગિરનાર, નૈનીતાલ,
દાર્જિલિંગ, હિમાલય, નર્મદાના આરસ પહાડો,
ભુવનેશ્વરમાં વિહરે છે. ચિત્ર ફોટો ત્રીસ.
ત્રણ રૂપિયા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

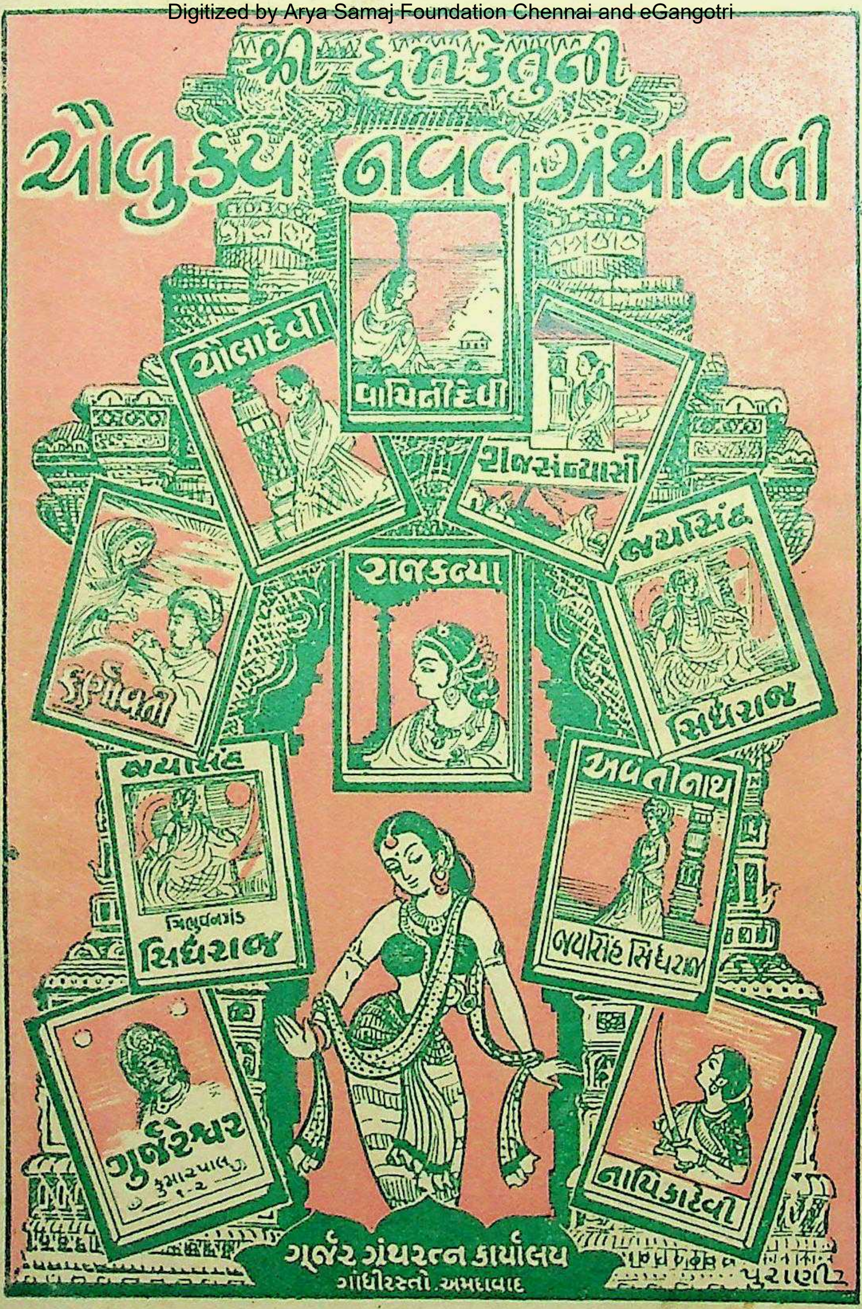

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

શારદા મુદ્રણાલય : અમદાવાદ